ATATÜRK YOLU DERGİSİ
JOURNAL OF ATATÜRK YOLU

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 77 (2025), 164-182.
Geliş/Received: 04.07.2025
Kabul/Accepted: 18.11.2025
DOI: 10.46955/ankuayd.1734739

(Araştırma Makalesi/Research Article)

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA TÜRKİYE'NİN NÜFUS POLİTİKASI: 1940 VE 1945 YILI NÜFUS SAYIMLARI

POPULATION POLICIES IN TURKIYE DURING SECOND WORLD WAR: CENSUSES OF 1940 AND 1945

ENES MERT DEMİR*

ÖZ

Türkiye, kalkınma ve gelişme hedefi çerçevesinde nüfusunun miktarını ve niteliğini de önemli görmüş; Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren nüfus artış hızı teşvik edilerek buna yönelik tedbirler hayata geçirilmiştir. Bu kapsamda ilk iki nüfus sayımında (1927 ve 1935) bu yöndeki çabaların nispeten sonuç verdiği ve nüfusun arttığı görülmüştür. Ancak İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması nedeniyle nüfusun yükseliş ivmesi de yavaşlamıştır. Zira Türkiye, etkileri büyük olan savaşın tehlikelerinden korunabilmek için ordusunu seferber etmek mecburiyetinde kalmıştır. Bu durum erkeklerin askere alınması nedeniyle nüfus artış hızını düşürmüştür. Bu süreçte iki nüfus sayımı gerçekleştirilmiş olup ilki savaşın tüm hızıyla devam ettiği bir ortamda, Ekim 1940'ta; ikincisi ise savaşın bitiminde, Ekim 1945'te yapılmıştır. Özellikle ikinci sayım, sonuçları itibarıyla savaş yıllarının olumsuz etkisini gözler önüne sermiştir. Bu çalışmada da 1940 ve 1945 yılları nüfus sayımları ekseninde Türkiye nüfusunun nicel ve nitel durumunun tespit edilmesi, böylece ülke nüfusunun Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren ne yönde bir gelişim kaydettiğinin ortaya konulması hedeflenmiştir. Bu çerçevede benimsenen nüfus politikası, sayım öncesi hazırlıklar, sayımın ne şekilde gerçekleştirildiği ve sayım sonrasındaki yansımalar etraflıca incelenmiştir. İki nüfus sayımı sonucunda elde edilen nüfus verileri, nicel ve nitel yöntemler ile ele alınarak karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Çalışmada birçoğu ilk defa araştırmaya konu edilen dönemin gazeteleri ile konuya ilişkin literatürden istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Nüfusu, 1940 Nüfus Sayımı, 1945 Nüfus Sayımı, İkinci Dünya Savaşı, Nüfus Politikası.

ABSTRACT

Türkiye has considered the size and quality of its population to be important in the context of its development and growth objectives. Since the founding of the Republic, population growth has been encouraged and measures have been implemented to this end. In this context, the first two population censuses (1927 and 1935) showed that efforts in this direction had been relatively successful and that the population had increased. However, the onset of World War II slowed the upward trend in population growth. Türkiye was forced to mobilize its army to protect itself from the dangers of the war, which had a significant demographic impact: the conscription of men into the army slowed the population growth rate. Two population censuses were conducted during this period: the first in October 1940, when the war was still raging, and the second in October 1945, after the war had ended. The second census, in particular, revealed the negative effects of the war years. This study aims to analyse the quantitative and qualitative status of Türkiye's population on the basis of the 1940 and 1945 censuses, and thus to reveal how the country's population had developed since the foundation of the Republic. The population data obtained as a result of the two censuses are analysed comparatively by using quantitative and qualitative methods. In this framework, the adopted population policy, the preparations before the census, the manner in which the census was conducted, and its post-census reflections were thoroughly examined In the study, newspapers of the period, many of which are examined here for the first time, and relevant scholarly literature were utilised.

Keywords: Population of Türkiye, 1940 Population Census, 1945 Population Census. Second World War, Population Policies.

* Dr, Gazi Üniversitesi, Ankara/Türkiye, enesmertdemir@gazi.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2661-9421.

Extended Abstract

This study investigates the population structure of Türkiye during the Second World War period, with a particular focus on the demographic implications and administrative policies as reflected in the 1940 and 1945 population censuses. As a newly founded nation-state, the Republic of Türkiye considered population size and quality among the primary pillars of national development. Therefore, demographic expansion was not only a statistical concern but a strategic objective deeply linked to political sovereignty, economic resilience, and military capacity. The state actively pursued policies to boost birth rates, improve public health conditions, and encourage the immigration of ethnically related populations. Within this framework, population censuses were employed as critical tools to both evaluate the outcomes of such policies and guide subsequent decisions in areas ranging from education and labor to military service and public planning. Methodologically, this study adopts a qualitative research approach based on document analysis and historical evaluation. Official government records, legal regulations, census bulletins, and, importantly, periodicals and print media from the time were examined. These sources were analyzed to understand how the state implemented and narrated its population policies and to track how various government bodies, especially the Turkish Statistical Institute and the Ministry of Interior, facilitated population management. In doing so, the study does not merely present statistical comparisons but contextualizes the census processes in the broader framework of wartime mobilization, ideological nation-building, and public discourse. The findings reveal that between the 1935 and 1940 censuses, Türkiye witnessed a significant population increase. This growth was facilitated through a combination of internal developments and external factors. Internally, legal arrangements promoting large families, healthcare reforms reducing infant mortality, and intensified maternal care practices contributed to a higher birth rate. Externally, repatriation and managed migration of ethnic Turks from regions such as the Balkans and the Middle East further reinforced the upward demographic trend. Moreover, the annexation of Hatay in 1939 added over 200,000 new citizens to the Turkish population, marking a critical moment in both territorial and demographic consolidation. Statistically, the average annual population increase during this period was approximately 332,000, and the growth rate stood at 18 per thousand. However, by the time of the 1945 census, the landscape had changed considerably. Although Türkiye did not directly participate in the Second World War, the government maintained a high level of military preparedness. This included mass mobilization of men, which, coupled with resource scarcity and internal migration controls, resulted in a marked slowdown in population growth. The rate fell to 11 per thousand between 1940 and 1945, illustrating the fragility of demographic planning in the face of global crises. A comparative analysis of the 1940 and 1945 census data highlights shifts in gender balance, population distribution, and growth dynamics. While earlier policies had succeeded in closing the gender gap, the 1945 results showed a slight regression, attributed mainly to wartime disruptions. Furthermore, although some structural reforms continued during the war, their impact was more limited due to practical constraints. Despite this slowdown, it should be emphasized that the population still increased by nearly one million between 1940 and 1945. In conclusion, the study underscores that Türkiye's population policies between 1935 and 1945 were designed with long-term national objectives in mind and were partially successful under stable conditions. However, the limitations exposed by the 1945 census emphasize the necessity for adaptive policy frameworks that can withstand external shocks. The dual examination of the 1940 and 1945 censuses reveals both the potential and the limits of early Republican population planning, offering valuable insights for contemporary studies in state capacity, demographic policy, and wartime governance.

Giriş

Cumhuriyet'in kuruluşunda üzerinde durulan konulardan biri nüfusun artırılmasıydı. Bu konudaki ihtiyaç, birtakım temel gerekçelere dayanmaktaydı. Öncelikle, ardı ardına yaşanan savaşlar nedeniyle ülke nüfusunda ciddi bir azalma meydana gelmişti. Ayrıca, salgın hastalıkların yaygınlığı ve sağlık hizmetlerinin yetersizliği yüzünden bebek ve çocuk ölümleri olmaktaydı. Tüm bu zorluklara rağmen Cumhuriyet idarecileri için hem sayı hem de nitelik itibarıyla iyi bir nüfusa sahip olmak asıl hedefti.[1] Bu yüzden de nüfus artışının desteklenmesine ilişkin politikalar geliştirilmişti.[2] Zira ülkenin pek çok alanda kalkınması ve güçlü hâle gelmesinde, nüfusun miktarı ve niteliği de kritik bir etken ve güç unsuru olarak kabul edilmekteydi.[3] Zikredilen hususun önemine binaen bu süreçte çok sayıda aydın ve yazar da Türkiye açısından nüfus konusunun acil ve kritik bir mesele olduğunu dile getirmişlerdi.[4]

Elbette ki nüfus konusunda hem vatandaşa hem de devlete görevler düşüyordu. Bu çerçevede devlet tarafından toplum sağlığının korunması ve bebek ölümlerinin engellenmesi, evliliğin ve çocuk sahibi olmanın özendirilmesi gibi çeşitli tedbirler hayata geçirilmişti. Nüfus artışını teşvik maksadıyla alınan bu gibi yasal ve idari tedbirlerin, nüfusun artmasında belli ölçüde katkısı olmuşsa da esasen uzun ve yıpratıcı savaşlardan çıkan toplumun daha istikrarlı bir yaşama kavuşması ile birlikte sağlık alanındaki iyileşmeler de bunda etkiliydi.[5] Bu açıdan nüfus konusunda bir gelişim yaşansa da artış hızı henüz istenilen seviyede değildi. Dolayısıyla hükûmet, sağlık hizmetleri dışında istihdam ve sosyal refahı artıracak yeni tedbirleri geliştirmeye çalışmaktaydı. Özellikle 1934'te Türkiye'nin ilk sanayi kalkınma planının hayata geçirilmesi önemli bir adımdı. Aynı şekilde tarım ve ticaret alanında millî yatırımlar hızlanırken ülkede ilk defa kayda değer bir ekonomik istikrar ortamı oluşmuştu.[6] Türkiye'nin kalkınma ve nüfus odaklı politikasının ivme kazanmaya başladığı bu süreçte İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması, bu çabaları sekteye uğratmıştı. Öyle ki savaşın ortaya koyduğu zorlu koşullar, pek çok sosyo-ekonomik probleme neden olurken, çoğu evlenme yaşındaki erkeğin silahaltına alınması da nüfus artışına olumsuz yansımıştı.[7]

Esasen nüfusun nicel ve nitelik itibarıyla bilinmesi, devletin hem nüfus politikası hem de bununla bağlantılı olarak politikadan ekonomiye, askerlikten eğitime, sağlıktan kalkınmaya kadar pek çok alandaki politikaya etki etmesi bakımından hayati kabul edilmişti. Bu doğrultuda 1927 yılında ilk nüfus sayımı, 1935 yılında da ikinci nüfus sayımı gerçekleştirilmişti. Söz konusu sayımlar, yönetim açısından önemli bir tecrübe oluşturmuş; nüfusa dair geniş bir perspektifte kıymetli veriler tespit edilmişti. Bu sayımlar aynı zamanda sürdürülen nüfus artışı politikasının gözden geçirilmesine ve buna yönelik destekleyici icraatların uygulanmasına katkı sağlamıştı.[8]

Görüldüğü üzere Türkiye Cumhuriyeti açısından öncelikli meselelerden biri nüfusun artırılmasıydı. Gerçekten de ilk iki sayımın (1927 ve 1935 nüfus sayımları) sonuçlarından hareketle hükûmet, nüfus politikasını geliştirme yoluna gitmişti. Bu doğrultuda, üçüncü nüfus sayımı, İkinci Dünya Savaşı sürerken 20 Ekim 1940'ta, savaşın doğrudan etkilerini yansıtması bakımından kritik öneme sahip dördüncü sayım ise 21 Ekim 1945'te gerçekleştirilmişti. Türkiye'nin ve dünyanın son derece çalkantılı bir dönemden geçtiği bu tarihlerde yapılan sayımların ortaya koyduğu veriler, ülke sosyolojisine dair önemli ipuçları sunmuştu. Zira söz konusu sayımlar, yalnızca nüfusun sayısal büyüklüğü ve demografik yapısını değil, aynı zamanda savaşın etkisiyle şekillenen toplumsal yapıyı da anlamlandırmak açısından kayda değer bilgiler sağlamıştı.

Çalışmanın yöntemsel çerçevesi ise söz konusu dönemde uygulanan nüfus politikası ile 1940 ve 1945 nüfus sayımlarına ilişkin istatistiki veriler ve dönemin gazeteleri esas alınarak incelenmesine dayanmaktadır. Böylece nüfus sayımlarının öncesinden başlayarak sayım süreci ve sonrasındaki uygulamaların nasıl yürütüldüğü, ilgili kamu kurumlarının bu politikalar ve sayıma dair gerçekleştirdiği faaliyetler, basının süreci kamuoyuna aktarma

---

[1] Ramazan Baş, *Türkiye'nin Nüfus Politikası (1923-1980)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2023, 26-29.
[2] Elif Yüksel Oktay, "Türkiye'de Cumhuriyet'in İlanından Günümüze Uygulanan Nüfus Politikaları", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/7 (2014), 36-40.
[3] Oral Demir, "Nüfus Politikaları ve Çin, Fransa ve Türkiye Örneklerinin Değerlendirilmesi", *Social Sciences*, 11/1 (2016), 46.
[4] Ayhan Vergili, "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Dönem Nüfus Politikası (1923-1960)", *Sosyoloji Yıllığı*, 22, İstanbul: Doğu Kitabevi, 2013, 317.
[5] Oral Demir, "Nüfus Politikaları", 46.
[6] Bu konuda bk. Necdet Aysal, "Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Gündelik Yaşam", Ed. Temuçin Faik Ertan, *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Ankara: 9. Baskı, Siyasal Kitabevi, 2020, 198-199.
[7] Kadri Unat, "Atatürk Sonrası Türkiye: İnönü Dönemi'nden 27 Mayıs 1960 Askeri Müdahalesine", Ed. Temuçin Faik Ertan, *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Ankara: 9. Baskı, Siyasal Kitabevi, 2020, 259-261.
[8] Baş, *Türkiye'nin Nüfus Politikası,* 47-87.

ve toplumu bilgilendirme rolü üzerinden kapsamlı biçimde ele alınmıştır. Dolayısıyla nüfus sayımına ilişkin uygulama esasları, devletin bu alandaki stratejik yaklaşımlarıyla birlikte değerlendirilmiş; iki nüfus sayımından elde edilen nicel veriler karşılaştırmalı olarak analiz edilerek dönemin nüfus politikasının demografik sonuçları rakamsal düzlemde ortaya konulmuştur. İlaveten tespit edilen bulgular neden-sonuç ilişkisi içerisinde nitel betimleme yöntemiyle sistematik biçimde yorumlanmıştır.

1. 1940 Nüfus Sayımı

1.1. 1935-1940 Arası Nüfus Politikası ve Gelişmeler

Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra gerçekleştirilen iki nüfus sayımının ortaya koyduğu veriler, hükûmet açısından nüfus artış hızını desteklemek ve teşvik etmek adına bazı düzenlemeler yapılmasına olan gereksinimi ortaya koymuştu. Esasen ilgili nüfus verileri, bir süredir hayata geçirilen uygulamaların güncellenmesi ve/veya yenilerinin yapılmasına da katkı sağlamıştı.[9] Bu kapsamda 1930 yılında yürürlüğe giren Umumi Hıfzıssıhha Kanunu, başta yeni doğan ve çocuklara sağlık hizmetlerinin etkin ve sistemli bir şekilde sunulmasını amaçlamaktaydı. Aynı zamanda nüfus artışını teşvik etmek amacıyla sağlık hizmetlerinin geliştirilmesi ve doğumları teşvik etmeye yönelik önemli hükümler içermekteydi. Özellikle anne ve çocuk sağlığı hizmetlerinin yaygınlaştırılması, bebek ve çocuk ölümlerinin azaltılması hedeflenirken, ayrıca altı veya daha fazla çocuğu olan annelere madalya ve nakdi ödüller verilmesi planlanmıştı.[10]

Yapılan düzenlemeler çerçevesinde 1938 yılında evlenme yaşı erkekler için 18'den 17'ye, kadınlar için 17'den 15'e indirilmişti. Böylece erken evliliğin teşvik edilerek doğurganlık oranlarının artırılması amaçlanmıştı. Öte yandan 1926 yılında, çocuk düşürmenin engellenmesi ve toplumun biyolojik devamlılığının korunması amacıyla çıkarılan yasal düzenlemelerin kapsamı, 11 Haziran 1936 tarihli 3038 Sayılı Kanun'la genişletilmişti. "*Irkın Tümlüğü ve Sağlığı Aleyhine Cürümler*" başlıklı düzenlemeyle isteyerek düşük yapma fiili, ağır cezaya alınmış; doğurganlığı azaltabilecek her türlü bilgi ve uygulamanın yayılması ise suç unsuru sayılmıştı.[11] Yine de cinai düşük vakalarının önüne geçilememişti. Özellikle kadınların düşürmeye razı olmaları, ihbar mekanizmasının zayıf kalmasına ve düşüklerin artmasına sebebiyet vermişti.[12] Yine de çeşitli teşvikler sürüyordu. Örneğin 12 Haziran 1937 tarihli Kanunla çok çocuk sahibi olan hâkimlere ikramiye verilmesi hükme bağlanmıştı.[13] Konuyla ilgili Kurum Gazetesinin 27 Haziran 1937 tarihli haberinde, çıkartılan bu kanunun uygulamada vereceği sonuçlara göre hâkimler hakkında kabul edilen yardım usulünün geleceklerini diğer memurlara da uygulanmasının imkânlarının aranacağı duyurulmuştu. Gazete, kanunun uygulamasını kolaylaştırmak ve diğer memurlar arasındaki çok çocuklu aile babalarına en iyi ne şekilde nasıl yardım yapılacağını araştırmak için bir anket düzenlemeyi kararlaştırarak konuda çeşitli sualler gündeme getirmişti.[14] 27 Nisan 1938 tarihli Tevzii Arazi Talimatnamesi kapsamında da devlet mülkiyetine geçen arazilerin ihtiyaç sahiplerine dağıtımında ailelerin nüfus büyüklüğü önemli bir kıstas olarak dikkate alınmıştı. Böylece çok çocuklu ailelere öncelik tanınarak ülkenin büyük bir bölümünü oluşturan kırsal nüfus nezdinde nüfus artışı özendirilmeye çalışılmıştı.[15]

Bu süreçte bazı kanunlarda yapılan değişikliklerle ise çocuklar için vergi muafiyeti, çocuk sayısına göre kaynak transferi, çocuklu ailelere toprak tahsisinde öncelik verilmesi gibi uygulamalar getirilmişti. Bekârlık vergisi ise sürekli gündeme getirilen bir konuydu ve gelir vergisinde bekârlara %5 zam yapılmıştı. Ayrıca çocuklu ailelerin gelir vergisinde de düzenlemeye gidilmişti.[16] Anlaşılacağı gibi 1935-1940 yılları arasındaki nüfus politikası doğrultusunda doğumları teşvik eden yasal düzenlemeler, çok çocuklu ailelere yönelik teşvikler ve sağlık hizmetlerinin geliştirilmesi gibi çeşitli uygulamalarla nüfus artışının desteklenmesi amaçlanmıştı. Diğer taraftan sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi ile doğumları teşvik eden uygulamaların yanı sıra nüfus artışı; göç, mübadele

[9] Bu konuda yapılan teşvik ve düzenlemelere dair detaylar için bk. Enes Mert Demir, "Atatürk Dönemi Nüfus Politikası Çerçevesinde 1927 ve 1935 Nüfus Sayımlarının Karşılaştırmalı Analizi", *Atatürk Dergisi*, 13/2 (2024), 63-65.
[10] *Resmî Gazete*, 6 Mayıs 1930, 8895-8910; Baş, *Türkiye'nin Nüfus Politikası*, 63-67.
[11] İbrahim Gökburun, "Türkiye'nin Demografik Dönüşüm Sürecinde Nüfus Politikalarının Rolü", *Gelecek Vizyonlar Dergisi*, 4 (2020), 9; Baş, *Türkiye'nin Nüfus Politikası*, 65.
[12] Vergili, "Türkiye Cumhuriyeti'nin", 19-320.
[13] Harun Aydın, "Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Bir Motivasyon Kaynağı Olarak Taltifler", *Belgi*, 27 (2024), 9.
[14] "Çok Çocuklu Memurlara Yardım İçin", *Kurun*, 27 Haziran 1937, 1, 8.
[15] Vergili, "Türkiye Cumhuriyeti'nin", 319-320.
[16] Yaşar Semiz, "1923–1950 Döneminde Türkiye'de Nüfusu Arttırma Gayretleri ve Mecburi Evlendirme Kanunu (Bekârlık Vergisi)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 27 (2010), 456-463.

ve toprak kazanımı gibi yollarla da sağlanmaya çalışılmıştı. Nitekim sınır dışında kalan ırkdaş/soydaşların Türkiye'ye göçü ve mübadele yoluyla ülkeye kazandırılması, nüfus artışına doğrudan katkı sunmuştu. 1935 yılına kadar Anadolu'ya göç eden nüfusun Türkiye nüfusu içerisindeki oranı %9,17 iken, bu oran 1935-1940 yılları arasında %9,72'ye ulaşmıştı.[17] Bu bağlamda ilgili süreçte farklı ülkelerden gelen ve her yıl 10 binin üzerinde göçmen-muhacir Türk vatandaşlığı alınmıştı.[18] Özellikle –Balkan Savaşları'ndan başlayarak ve Cumhuriyet Devri'nde devam eden- Balkanlar'dan Türkiye'ye vuku bulan göç ve iltica hareketi, Türkiye'nin nüfusunun artışına olumlu etki etmişti. Öyle ki Balkanlardan gelen göçler hem toplu nüfus artışı hem doğurganlığa ilave katkı hem de nitel bir fayda oluşturmuştu.[19] Bunlardan hareketle nüfusun artırılmasında başvurulan yöntemlerin başında, doğurganlığın artırılması çabalarıyla birlikte diğer ülkelerdeki Türk asıllıların Türkiye'ye göçlerinin teşvik edilmesi ve gelen muhacirlerin vatandaşlığa alınması geliyordu.[20]

Nüfus artışına etki eden bir diğer önemli gelişme ise Hatay'ın Türkiye'ye katılmasıydı. Cumhuriyet tarihinde vatandaşlığa kabullerin ötesinde, ilk kez bu ölçekte toplu bir nüfusun ülkeye dâhil edilmesini sağlayan bu gelişme çerçevesinde, 28 Haziran 1939 tarihinde Türkiye'ye katılan Hatay'ın nüfusu 208.116 kişi olarak kaydedilmişti. Tüm bunlarla birlikte aynı dönemde nüfus artışını olumsuz etkileyen en önemli gelişme ise 1939 yılında meydana gelen Erzincan Depremi olmuş; bu felakette 32.968 kişi hayatını kaybetmişti.[21]

Nihayetinde Türkiye'nin üçüncü nüfus sayımına yönelik İstatistik Umum Müdürlüğünün sorumluluk ve koordinesinde sayım çalışmalarına başlanmıştı. Öncelikle 6 Temmuz 1939 tarihinde çıkarılan kanunla, genel nüfus sayımının 20 Ekim 1940 Pazar günü gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştı. Hazırlık sürecinin en dikkat çeken unsurlarından biri, 21 Haziran 1940 tarihinde düzenlenen Umumi Nüfus Sayımı Talimatnamesi'ydi. İstatistik Umum Müdürlüğü tarafından hazırlanan bu talimatname, nüfus sayımında görev alacak mülki amirler ile sayım ve kontrol memurlarının uygulamakla yükümlü oldukları usul ve işlemleri detaylandıran düzenlemeydi. Aynı zamanda talimatnamede önceki sayımlarda karşılaşılan adres yetersizliği problemlerinin giderilmesi hususu da yer almıştı. Bu çerçevede 28 Eylül 1939'da ülke genelinde numaralandırma çalışmalarına başlanmıştı. Konuya ilişkin Dâhiliye Vekâleti ile İstatistik Umum Müdürlüğünün birlikte hazırladığı ve sokaklarla tüm binalara isim veya numara verilmesini öngören tezkere, 30 Eylül 1939'de İcra Vekilleri Heyeti tarafından kabul edilmişti.[22]

İlgili verilerden hareketle, 1940 nüfus sayımı öncesinde Türkiye'de nüfus artışını hedefleyen bir politikanın etkin biçimde uygulandığı; sağlık koşullarındaki iyileştirmeler, doğurganlığı teşvik eden uygulamalar ile vatandaşlığa kabul ve toprak kazanımı gibi gelişmeler yoluyla nüfus artışının sağlanmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.

2.2. 1940 Nüfus Sayımı Öncesi Hazırlıklar ve Sayıma Giden Süreç

Sayım işinden sorumlu olan İstatistik Umum Müdürlüğü, ilgili süreci kamu kurum ve kuruluşlarıyla eşgüdüm hâlinde yürütmüştü. Nitekim sayımla ilgili bir yazı kaleme alan İstatistik Umum Müdürü Celal Aybar, sayım işinin üç önemli aşamadan oluştuğunu, bunun da en önemli aşamasının sayım öncesi olduğunu belirtmişti. İlgili aşamayı, sayımın doğru ve başarılı bir şekilde yapılması açısından elzem gören Aybar, tam ve eksiksiz bina ve sokak numaralandırma işleminin de gerekli olduğunu açıklamıştı. Bu işlemler; valilik, kaymakamlık ve belediyeler gibi yerel mülki idarelerle İstatistik Müdürlüğü yetkililerinin koordinasyonu sonucunda yapıldığına dikkat çekmişti. Aybar'a göre numaralandırmadan sonra sayım mıntıkalarının tespiti ve ona göre sayım cetvellerinin hazırlanması da bir diğer kritik aşamaydı. Son olarak okur-yazar olan herkes, ilgili kanun gereğince teklif gelmesi hâlinde bu görevi kabul etmeliydi. Seçilen memurlar, sayıma ilişkin detaylı bilgilendirmeye tabi tutulmaktaydı.[23] Sayıma dair duyurular ve halkı bilgilendirici yazılar ise basın (gazeteler) aracılığıyla yapılmıştı.

---

[17] Rüya Kasarcı, "Türkiye'de Nüfus Gelişimi", *Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 5 (1993), 248.

[18] Enes Mert Demir, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Türkiye'ye Gelen Göçmen ve Mültecilerin Vatandaşlığa Alınması ve İskânları", *Arafta Kalmış Zamansız Göç Hikâyeleri (Akademik Yazılar)*, Ed. Olcay Özkaya, Ankara: Gazi Kitabevi, 2024, 40-55; Cemile Tekin, Yılmaz Altunsoy, "Cumhuriyet Döneminde Bulgaristan'dan Türkiye'ye Kitlesel Göçler", *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, II (2019), 123.

[19] Seyfi Yıldırım, "Balkan Savaşları ve Sonrasındaki Göçlerin Türkiye Nüfusuna Etkileri", *CTAD*, 16 (2012), 80-90.

[20] Ömer Barkan, "Türkiyede Muhacir İskanı İşleri ve Bir İç Kolonizasyon Planına Olan İhtiyaç", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,* 10/1-4 (1949), 206-207; Kemal Arı, "Cumhuriyet Dönemi Nüfus Politikasını Belirleyen Temel Unsurlar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 8/23, (1992), 418-420; Demir, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında", 6-10.

[21] Baş, *Türkiye'nin Nüfus Politikası,* 90-91.

[22] Baş, *Türkiye'nin Nüfus Politikası,* 91-92.

[23] Celal Aybar, "1940 Nüfus Sayımı Metot ve Alınan Muvakkat Neticeler", *Türkiye İktisadiyatı*, 60-64, https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/8709, Erişim 14.04.2025.

Gazetelerdeki haberler, röportajlar ve köşe yazıları, sayımı; öncesi ve sonrasıyla etraflıca yansıtması bakımından önemliydi. Özellikle ekim ayının girmesiyle bu haberler yoğunlaşmıştı. Nitekim *Ulus* gazetesi, 2 Ekim 1940 tarihli nüshasında; "*Nüfus Sayımı Hazırlıklar her yerde tamamlandı*" başlığıyla hazırlıklara dikkat çekmişti.[24]

Gazete'nin 5 Ekim tarihli baskısında ise hazırlıkların seyrinden bahsedilmişti. Buna göre İstatistik Umum Müdürlüğü bütün teşkilâtıyla seferber olmuştu. Şimdiye kadar 63 vilâyet ve 373 kazadaki hazırlıklar ile 1.300 nahiye ve köyde yapılan hazırlıkları teftiş edilmişti.[25] Görüldüğü üzere İstatistik Umum Müdürlüğü, öncelikle sayımın etkin ve doğru bir şekilde yapılabilmesi adına çok yönlü bir çalışma yürütmekteydi.

Sayıma ilişkin *Ulus* gazetesinin başyazarlarından Falih Rıfkı Atay, "*Nüfus sayımına yaklaşıyoruz*" başlıklı yazısında; sayımda bütün yurttaşları göreve çağırırken, Millî Şef'in (Cumhurbaşkanı İsmet İnönü) "*Ne bir eksik, ne bir fazla!*" sözüne dikkat çekmişti. Sayımın yalnızca idari bir işlem değil, aynı zamanda bir vatandaşlık sorumluluğu olduğunu belirten Atay, her Türk ailesinin, o gün itibarıyla birer devlet görevlisi gibi sorumluluk üstleneceğini ifade etmişti. Atay'a göre Türkiye, Avrupa'daki en homojen ülkelerden biri olup nüfus büyüklüğü bakımından Sovyetler Birliği, Almanya, İngiltere, İtalya ve Fransa'nın ardından geliyordu. Üstelik Türkiye'nin nüfusu, Baltık ve İskandinav ülkelerinin toplam nüfusuna eşitken; Balkanlar'daki bazı ülkelerin oldukça üstündeydi. Önceki sayımların gösterdiği üzere Türkiye'nin nüfus artış oranının oldukça yüksek olduğunu ifade eden Atay, ekonomik kalkınmanın da buna paralel bir seyir izlediğini vurgulamıştı.[26] Anlaşılacağı gibi Atay, nüfus sayımını istatistikî bir işlemin ötesinde millî bir görev ve medeniyet göstergesi olarak değerlendirmiş; Türkiye'nin nüfusunu diğer ülkelerle kıyaslayarak nüfus artışını kalkınmayla ilişkilendirmişti.

Son Posta gazetesi de sayım hazırlıklarının bitmek üzere olduğunu duyurmuştu. Haberin detayına göre sayım gününe dair valiliklerce idari, güvenlik, sağlık, besleme gibi konularında tedbirler alınmaktaydı. Ayrıca sayım memurları, bulundukları merkezlerde toplanarak İstatistik Umum Müdürü Celal Aybar tarafından Ankara Radyosu'nda verilen izahatı dinlemişlerdi.[27] Nitekim Aybar'ın nüfus sayımı hakkındaki konuşması sayım ve kontrol memurlarıyla vatandaşlara düşen görevleri açıklığa kavuşturması bakımından büyük ilgi görmüştü. Aybar'a göre, bu ölçekte bir devlet faaliyetinin halkın katılımıyla başarıya ulaşması yönetsel ve toplumsal bir kazanım olacaktı. Sayımın doğrulukla yürütülmesi hem devletin planlama kapasitesini artıracak hem de vatandaşların yönetime olan güvenini güçlendirecekti.[28] *Ulus* gazetesi konuşmayı kapsamlı bir şekilde okurlarıyla paylaşmıştı.[29] *Akşam* gazetesi de konuşmadan bahisle sayımda 150 bin memurun görev alacağını duyurmuş ve vazifelerine dair detaylara yer vermişti.[30]

Anlaşılıyor ki bir yandan yetkili makamlar sayıma dair hazırlıkları takip ediyor; bu kapsamda bir yandan basın aracılığıyla vatandaşı bilgilendirirken sayım ve kontrol memurlarının da en iyi şekilde görevlerini yapmasına yönelik çabalarını sürdürüyorlardı.

Sayımla ilgili önemli bir husus ise sayım günü vatandaşların sokağa çıkmalarının yasaklanmasıydı. Bu konuyu duyuran gazeteler, sayımda memurların 14 sorudan oluşan bültenleriyle her bina ve daireye uğrayarak sayımı gerçekleştirileceğini belirtilmişlerdi. Nüfus sayımında yöneltilecek sorular; kişilerin cinsiyeti, yaşı, doğum yeri, okuma-yazma durumu, ana dili, başka dil bilip bilmediği, dini, tabiiyeti, mesleği ve yaptığı işin mahiyeti, medeni durumu, sakatlığının olup olmadığıydı.[31] Sayımın tamamlanmasını müteakip düzenlenen sayım bülten tutanakları, sayım memurlarınca kontrol memurlarına teslim edilecekti. Onlar da uygun olup olmadığına baktıktan sonra bültenleri mülki amirlere sunacaklardı. Böylece sayımın bittiği tespit edilip ilan edildikten sonra vatandaşa, sokağa çıkma yasağının sona erdiği duyurulacaktı.[32]

Bu konuda *Yeni Sabah* gazetesi "*Nüfus sayımı hazırlıkları tamamlandı*" başlığıyla sayımın ne şekilde gerçekleşeceğine dair detayları aktarmıştı. Buna göre sayım günü sokakların güvenliği asker, polis, jandarma ve bekçiler tarafından sağlanacaktı. Sayım bitmeden dışarıya çıkanlar yakalanacaktı. Haliyle gıda malzemeleri de bir gün evvelden tedarik etmesi gerekliydi. Nitekim cumartesi günü bütün dükkânlar saat 23.00'e kadar açık

[24] "Nüfus Sayımı", *Ulus*, 2 Ekim 1940, 1.
[25] "90.000 kilometre", *Ulus*, 5 Ekim 1940, 1.
[26] Falih Rıfkı Atay, "Nüfus Sayımına Yaklaşıyoruz", *Ulus*, 6 Ekim 1940, 1, 3.
[27] "İstatistik Umumî Müdürü radyoda izahat verdi", *Son Posta*, 13 Ekim 1940, 2.
[28] "Umumî nüfus sayımında…", *Ulus*, 13 Ekim 1940, 1-2.
[29] "Üçüncü umumî nüfus sayımında", *Ulus*, 15 Ekim 1940, 2.
[30] "Sayım İşinde 150 Bin Memur Çalışacak", *Vatan*, 13 Ekim 1940, 2.
[31] Celal Aybar, *1940 Nüfus Sayımı*, 64.
[32] Celal Aybar, *1940 Nüfus Sayımı*, 65.

kalacaktı. Sayım pazar günü saat 08.00'de başlayacaktı. Bu esnada her ilçede valilik ve belediye doktorları, ebeler ve sıhhiye memurları vazifeleri başında bulunacaklardı. İlaç ihtiyacı ve acil hastalar için de tedbirler alınmıştı.[33] Sayım sırasında dışarı çıkanlara ise 25 lira para cezası verilecekti. Halkın evlerinde neşeli ve eğlenceli bir gün geçirebilmeleri için radyo tarafından da hazırlıklar yapılmıştı. Konser dinletilerinden piyeslere, halk türkülerinden çocuk programlarına kadar çeşitli etkinlikler planlanmıştı.[34] Böylece vatandaşların evde sıkılmadan eğlenceli bir gün geçirebilmeleri amaçlanmıştı.

Akşam gazetesi de bu hadiseyi millî imtihan günü olarak telakki ederek sayımın günlerdir her türlü vasıtayla duyurulduğunu belirtmişti. Gazete'ye göre bu tarihî görevi herkesin bilmesi ve birbirine hatırlatması lazımdı.[35]

Sayım yaklaşırken gazetelerde köşe yazıları da yayımlanmaya başlamıştı. Bu bağlamda *Tasvir-i Efkar* gazetesinden Peyami Safa, nüfus artışının millî bir mesele olduğunu vurgulamıştı. Anadolu'nun doğurgan yapısı ve çocuk nüfusunun gözle görülür biçimde artması, onun için geleceğe dair umut verici bir işaretti. İstanbul'un bir bakıma durgunlaştığını, ancak Anadolu'nun doğurmaya devam ettiğini açıklayan Safa'ya göre Anadolu çocuğu, sayıca fazla olmanın yanında üretken ve çalışkandı.[36] Böylece Safa'nın millî bir mesele şeklinde tanımladığı nüfus artışında, özellikle Anadolu'nun doğurgan gücünü Türkiye'nin istikbali açısından stratejik bir kaynak olarak değerlendirdiği görülmektedir.

Bu konuda bir yazı kaleme alan Dr. Rüknettin Fethi ise sayımın bir toplumun yapısını tüm açıklığıyla ortaya koyan hayati bir vasıta olduğunu vurgulamıştı. Ona göre devlet mekanizmasında gevşeyen veya güçlendirilmesi gereken yönleri belirlemenin en sağlıklı yolu, metodik biçimde yürütülen bir sayımın verileriyle mümkündü.[37] Bu açıdan Fethi'nin yazısı, nüfus sayımını bir toplumun karar süreçlerini yönlendiren ve millî kalkınma hedeflerine ışık tutan vazgeçilmez bir araç olarak değerlendirmesi bakımından dikkat çekiciydi.

Sayımın ne denli kritik olduğuna ilişkin yazılardan biri de Selim Çelek tarafından *Yenigün* gazetesinde kaleme alınmıştı. Yazıda sayım, bir ülkenin nüfusunu, eğitim düzeyini, toplumsal sorunlarını ve kalkınmaya yönelik ihtiyaçlarını tespit eden bilimsel bir faaliyet olarak değerlendirilmişti. Bu bağlamda Çelenk, nüfus kaydını ihmal eden milletlerin sonunda çöküşe sürükleneceğini ifade etmişti.[38]

Konuya dair Dr. Küfez Bilge tarafından kaleme alınan yazıda ise nüfusun yalnızca sayıca artmasının değil, sağlıklı şekilde büyümesinin de önem taşıdığı vurgulanmıştı. Bilge'ye göre, köylerde çocuklar doğuyor ancak büyük bir kısmı yaşatılamıyordu. Şehirlerde ise doğum oranı giderek düşüyordu. Köylerde nüfusun artamamasının temel sebebi, yüksek çocuk ölüm oranlarıydı. Türk köylüsünün doğurgan olduğu, pek çok annenin sekiz-on çocuk doğurduğu, fakat hayatta kalan çocuk sayısının oldukça düşük kaldığı belirtilmişti. Çocuk ölüm oranlarının yüksek oluşu dikkate alındığında çocuk bakımı ve hekimliği ile genel sağlık hizmetlerinin gelişmesi, ölüm oranlarının düşürülmesi için elzemdi. Şehirlerde ise asıl problem, doğumların azalmasıydı. Ancak Bilge'ye göre, bu tür mazeretlerin ciddi bir tahlile dayanmadığı ve toplumun geleceği açısından tehlike arz ettiği açıktı. İktisadî sebepler öne sürülse de gerçek tabloyla uyuşmuyordu. Zira en çok çocuğa sahip olan aileler, genellikle en yoksul kesimlerden çıkıyordu. Varlıklı ve eğitimli kesimlerde ise çocuk sayısı azalmaktaydı. Bilge, çocuk doğurmayı fedakârlık ve fazilet olarak gören bir anlayışın güçlendirilmesini önermişti. Aksi takdirde, tıpkı bazı Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, nüfusun azalması ve sosyal çözülme kaçınılmaz olacaktı. Dolayısıyla hükûmetin nüfus sayımı hazırlıkları kadar, basının da bu meseleyi memleket menfaatlerini gözeterek ele alması gerekliydi.[39] Bilge'nin yazısı değerlendirildiğinde, nüfusun sayıca artmasının yanında çocuk ölümlerinin azaltılması ve doğum oranlarının korunması yoluyla sağlıklı bir biçimde büyümesinin hayati önem taşıdığını vurguladığı görülmektedir.

Hakkı Süha Gezgin tarafından *Vakit* gazetesinde kaleme alınan yazıya bakıldığında nüfus verilerinin devlet yönetimi açısından taşıdığı yaşamsal önem vurgulanmıştı. Gezgin'e göre, nasıl bir banker taahhütlere girişmeden önce sermayesinin miktarını biliyorsa, hükümetler de programlarını oluştururken yönettikleri milletin gerçek

[33] "Nüfus sayımı hazırlıkları tamamlandı", *Yeni Sabah*, 13 Ekim 1940, 2.
[34] "Sayım hazırlıkları tamamen bitmiştir", *Ulus*, 17 Ekim 1940, 5.
[35] "Pazar günü millî bir imtihan günüdür", *Akşam*, 17 Ekim 1940, 1.
[36] Peyami Safa, "İşaretler Sayımın Büyük Manası", *Tasvir-i Efkâr*, 16 Ekim 1940, 1.
[37] Rüknettin Fethi, "İçtimai Bahisler Nüfus sayımı yaklaşırken!", *Tasvir-i Efkâr*, 16 Ekim 1940, 2, 4.
[38] Selim Çelenk, "Ne Bir Eksik Ne Bir Fazla", *Yenigün*, 18 Ekim 1940, 1.
[39] Küfez Bilge, "Sayım Günü Arifesinde", *Yenisabah*, 18 Ekim 1940, 2.

nüfusunu ve sosyal yapısını bilmek zorundaydı. Bu nedenle, Türkiye'deki sayımlar da hem devlet kararları hem de millî araştırmalar için güçlü bir kaynak teşkil etmekteydi.[40]

Vatan gazetesinden Ahmet Emin Yalman ise Türkiye'nin dünyadaki yeri ve gelişim süreci dış gözlem üzerinden değerlendirmişti. Nitekim İsviçre'de yayımlanan *Journal de Genève*den (gazete) aktarılan satırlarda, Türkiye Cumhuriyeti'nin millî idare altında sükûnet, disiplin ve sürekli bir yükseliş içinde olduğu vurgulanmış; dünya çapında takdir topladığı bildirilmişti.[41] *Yeni Sabah* gazetesinden Behçet Sefa da nüfus sayımının Türkiye'nin dünya şartları karşısındaki yerini belirlemek açısından daha da önemli hâle geldiğine dikkat çekmişti. Ona göre, coğrafi konumu ve tarihi itibarıyla büyük bir stratejik öneme sahip olan Türkiye, nüfus yoğunluğunu artırabildiği takdirde Avrupa'da hemen ön sıralarda yer alabilecekti.[42] *Vakit* gazetesinden Sadri Ertem de yazısında, nüfusun istatistik bürosu içinde değerlendirilmesinin, modern işler yapmak isteyen toplumlar için bir zaruret olduğunu ifade etmişti.[43]

Görüldüğü üzere köşe yazarları bahsedilen yazılarında; nüfus sayımının önemi, ortaya koyacağı verilerin devlet ve toplum açısından sağlayacağı faydalar, Türkiye'nin modernleşme kapsamındaki atılımlarının nüfusla olan ilişkisi gibi noktalara temas etmiş; konuya çeşitli perspektiflerden yaklaşarak kamuoyunu bilgilendirme gayretinde olmuşlardı. Bunlarla birlikte ülke genelinde sayım hazırlıkları tamamen bitmişti. Bu kapsamda merkezden giden memurlar 63 vilayette ve 359 kazada hazırlıkları kontrol etmişlerdi. Sayımın en muntazam bir şekilde ve en kısa zamanda başarılabilmesi için bütün tedbirler alınmıştı.[44]

2.3. 20 Ekim 1940 Tarihli Üçüncü Genel Nüfus Sayımı / Sayım Günü

20 Ekim Pazar günü sabahtan itibaren tüm Türkiye'de eş zamanlı nüfus sayımı başlamış ve sayım memurları planlandığı üzere tek tek haneleri dolaşarak sorularını vatandaşlara yöneltmişti. Bu kapsamda sayım tutanaklarına nüfusun miktarını ve özelliklerini ortaya koyacak veriler kaydedilmişti. Sayım günü çıkan tüm gazetelerin sürmanşetleri, sayımın yapıldığına dair haberlerden müteşekkildi.

Akşam gazetesi, sayımın sabah 7'de başladığını ve şehirlerde sessizliğin hüküm sürdüğünü duyurmuştu. Valiler de sayımın gidişatına dair incelemeler yapmışlardı. Sayımın öğlen saatlerinde biteceği, böylece sokağa çıkmanın serbest olduğuna dair ilanın canavar düdükleriyle yapılacağı belirtilmişti.[45] *Akşam Postası* gazetesi; "*Sayım çabuk bitirilecek*" başlılığıyla sürmanşetten verdiği haberinde; 16.000 memurun bunun için gayret gösterdiğini, bu arada iki doğum vakasının olduğunu duyurmuştu.[46] *Yeni Asır* gazetesi, "*Yurdun her yerinde*" sürmanşetiyle verdiği haberde, sayımın eksiksiz tamamlanmasının önemine dikkat çeken bir haber yaparak kısa sürede bitirilmesinin planlandığını vurgulamıştı.[47] *İkdam* gazetesi, "*Umûmi nüfus sayımı bu sabah yapılıyor*" başlığını,[48] *Son Posta* gazetesi, "*Nüfus sayımı sabah her yerde başladı*" manşetini kullanmıştı. Ayrıca sayım sırasında yaşanan aksaklıklar ile meydana gelen doğum vakaları gibi bazı hadiselere yer vermişti.[49] *Son Telgraf* ve *Tasvir-i Efkâr* gazetesi manşetlerinde "*Ne bir tek fazla, ne bir tek eksik*" ana başlığını tercih etmişlerdi.[50] *Vakit* gazetesi "Kaç milyonuz? Dört gün sonra belli olacak" başlığını kullanmıştı.[51] *Vatan* gazetesinin başlığı "*Bugün saat 7'de sayım işine başlanacak*" şeklindeydi. Millî varlığı ifade edecek rakamların ortaya çıkmasında hükûmete yardım ediniz" ifadeleriyle de vatandaşa çağrı yapılmış; bu kapsamda evde olmanın önemi vurgulanmıştı.[52] "*Bugün sayımız belli olacak*" başlığını atan *Yeni Sabah* gazetesi de "*Türk milleti, başka milletleri tüketecek ve öldürecek şekilde engellere rağmen hayret verici bir zindelik gösteriyor*" ifadeleriyle sayımın ehemmiyeti ve sonucun yüksek çıkacağına dair

[40] Hakkı Süha Gezgin, "Ne fazla yazılacağız, ne eksik", *Vakit*, 20 Ekim 1940, 1-2.
[41] Ahmet Emin Yalman, "Bugün Sayımız Belli Olacak*", Vatan*, 20 Ekim 1940, 1.
[42] Behçet Sefa, "Sabahtan Sabaha: Nüfusumuz ve Nüfuzumuz"*, Yeni Sabah*, 20 Ekim 1940, 1-2.
[43] Sadri Ertem, "İşaretler Sayım Günü", *Vakit*, 19 Ekim 1940, 3.
[44] "Sayım hazırlıkları tamamen bitmiştir", *Ulus*, 17 Ekim 1940, 1.
[45] "Nüfus Sayımı Bu Sabah Yedide Başladı", *Akşam*, 20 Ekim 1940, 1.
[46] "Sayım Çabuk Bitirilecek", *Akşam Postası*, 20 Ekim 1940, 1.
[47] "Yurdun Her Yerinde Şu Saatte Nüfusumuz"*, Yeni Asır*, 20 Ekim 1940, 1-2.
[48] "Umûmi Nüfus Sayımı Bu Sabah Yapılıyor", *İkdam*, 20 Ekim 1940, 1.
[49] "Nüfus Sayımı Sabah Her Yerde Başladı", *Son Posta*, 20 Ekim 1940, 1.
[50] "Ne Bir Tek Fazla, Ne Bir Tek Eksik", *Son Telgraf*, 20 Ekim 1940, 1; "Ne Bir Tek Fazla, Ne Bir Tek Eksik", *Tasvir-i Efkâr*, 20 Ekim 1940, 1.
[51] "Kaç Milyonuz? Dört Gün Sonra Belli Olacak", *Vakit*, 20 Ekim 1940, 1.
[52] "Bugün Saat 7'de Sayım İşine Başlanacak", *Vatan*, 20 Ekim 1940, 1-2.

temennisini dile getirmiş; sayımın en muntazam şekilde icra edileceğini bildirmişti.[53] Sayıma ilişkin en kapsamlı haberleri veren *Ulus* gazetesi, sayıma esnasında uyulacak kurallara dair malumat paylaşmıştı.[54]

Türkiye'nin dört bir yanından sayım sonuçlarını alan İstatistik Umum Müdürlüğünde ise nihai rakamların belirlenmesine dair çalışmalar yürütülmekteydi.[55] Bazı gazeteler, büyük şehirlerin nüfusların dair ilk rakamları paylaşırken,[56] köşe yazarları da sayımla alakalı değerlendirme yazıları kaleme almaya başlamıştı. Nitekim *Ulus* gazetesinden Falih Rıfkı Atay, 21 Ekim'deki yazısında, Türkiye'nin millî davasını iki kelimeyle özetlemişti: çoğalmak ve kalkınmak. Ona göre, iki önceki sayımın sonuçları, Türk milletinin olağanüstü hayatiyetini tüm dünyaya kanıtlamış; Cumhuriyet'in 17 yıllık mücadelesi de bu dinamizmin açık bir göstergesi olmuştu.[57]

Tasvir-i Efkâr gazetesinden Soha Sakıp ise yazısında gerçek kuvvetin nüfus kalabalığından ziyade nitelikte saklı olduğuna dikkat çekmişti. Ona göre, dünya üzerinde etkili olan devletler, nüfuslarının çokluğuyla değil, idare ve dirayet güçleriyle ön plana çıkıyordu. İngiltere'nin 45 milyonluk nüfusuyla 450 milyonluk bir imparatorluğu yönetebilmesine karşılık Çin'in 450 milyonluk nüfusuna rağmen etkisiz kalması, bunun somut bir göstergesiydi. Türkiye'de gerçekleştirilen üçüncü sayım, önceki tecrübelerin ışığında daha düzenli ve hızlı bir şekilde tamamlanmıştı. Yurttaşların evlerinde kalarak millî bir görev bilinciyle hareket etmeleri, halkın sayım sürecine gösterdiği olgunluğun yansımasıydı.[58] Bu açıdan Soha Sakıp'ın farklı olarak nüfusun niteliğini ön plana çıkardığı, bunu da dünyadaki örneklerle mukayese ettiği ifade edilmelidir.

2.4. 1940 Nüfus Sayımının Sonuçları ve Yansımaları

20 Ekim 1940 tarihli genel nüfus sayımına göre Türkiye'nin nüfusu 17 milyon 820 bin 95 kişiydi. Nüfusun 8.898.912 kişi ile %49.9'u erkek, 8.922.03 kişi ile %50,1'i kadındı. 1935'teki sayımda nüfusun 16.158 018 olduğu düşünüldüğünde artış 1 milyon 662 bin 077 kişiydi. 1927 sayımıyla kıyaslandığında (1927'de 13.648.270), nüfus 4.172.068 kişi artmıştı. Bu artış yıllık ortalamaya vurulduğunda, 13 yılda her yıl yaklaşık 332 bin kişilik bir artışa karşılık gelmekteydi.[59] Bir yıl önce Türkiye sınırlarına katılan Hatay'ın nüfusu da 246.138 olarak tespit edilmişti.[60] 1935-1940 yılları arasında kaba doğum oranı %45.6 iken, kaba ölüm oranı %31.4'tü.[61]

Tüm bunlardan hareketle ifade etmek gerekir ki nüfusun cinsiyet dağılımında kadın-erkek miktarı birbirine çok yaklaşmıştı. Öyle ki 1927 sayımında kadın miktarı 520.512 kişi fazlayken, 1940 sayımında fark yaklaşık 23 bine inmişti. 1935-1940 yılları arasındaki artış incelendiğinde ise, erkek nüfusun kadın nüfusa kıyasla daha fazla arttığı; böylece cinsiyet dengesini sağlandığı görülmektedir. Nitekim 1940 sayım sonuçlarına binaen erkek nüfusu 962.142 kişi, kadın nüfusu ise 700.790 kişi artmıştı.

Diğer yandan 1940 nüfus sayımına göre 13.474.701 kişiyle Türkiye nüfusunun %75,61'i kırsal alanda yaşamaktaydı. Şehirde yaşayanların sayısı 4.346.249 olup bunlar nüfusun %24,39'unu oluşturmaktaydı.[62] Nüfusun şehirlere göre dağılımında İstanbul 991.237 kişiyle birinci, İzmir 640.107 kişiyle ikinci, Konya 620.936 kişiyle üçüncü, Ankara 602.965 kişiyle dördüncü, Balıkesir 482.827 kişiyle beşinci, Bursa 461.648 kişiyle altıncı, Sivas 468.243 kişiyle yedinci, Manisa 455.812 kişiyle sekizinci, Malatya 418.473 kişiyle dokuzuncuydu. Nüfusu en az olan şehirler ise 100 binin altında kalan beş şehirdi. Buna göre nüfusu en az şehir, 36.446 ile Hakkâri'ydi. Bitlis'in 68.825, Bingöl'ün 70.184, Muş'un 73.939 ve Tunceli'nin 94.639 nüfusu bulunuyordu.[63]

Nüfusun okuryazarlık miktarı ise 2.693.432'ü erkek ve 963.935'i kadın olmak üzere 3.657.367'di. 4.746.963'ü erkek ve 6.495.796'sı kadın olmak üzere 11.242.759 kişi okuryazar değildi. Geri kalan nüfus ise okuryazarlık

[53] "Nüfus Sayımı Bu gün Yapılacak*", Yeni Sabah*, 20 Ekim 1940, 1.
[54] "3 üncü nüfus sayımı bugün yapılıyor", *Ulus*, 20 Ekim 1940, 1.
[55] "Sayımın Neticesi Kati Rakam Belki Akşam Anlaşılacak", *Ulus*, 23 Ekim 1940, 1.
[56] "Umûmi Nüfus Sayımı Dün Muvaffakiyetle Yapıldı", *İkdam*, 21 Ekim 1940, 1; "Vali nasıl yazıldı?", *İkdam,* 21 Ekim 1940, 1, 3; "Dünkü sayımın ilk neticeleri: Nüfusumuz arttı", *Son Posta*, 21 Ekim 1940, 1; "Şehirlerimizde Nüfus Bariz Surette Arttı", *Son Posta*, 24 Ekim 1940, 1.
[57] "Nüfus Sayımı Dün Yapıldı", *Ulus*, 21 Ekim 1940, 1.
[58] Soha Sakıp, "Günün Yazısı", *Tasvir-i Efkâr*, 21 Ekim 1940, 1-2.
[59] Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, *20 İlkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı*, Ankara: İstatistik Umum Müdürlüğü Yayınları, 1944, 3; Baş, *Türkiye'nin Nüfus Politikası*, 93-94.
[60] *20 İlkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı,* 297.
[61] *Nüfus ve Nüfusun Yapısı Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Ankara: Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı Yayını, 1994, 7.
[62] *Nüfus ve Nüfusun Yapısı*, 4.
[63] *20 İlkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı*, 9.

yaşında değildi. Bu rakamlara göre erkeklerin 36.2'si okuryazarken 63.8'i değildi. Kadınların ise 87.1 okuma yazma bilmezken, okuryazarlık oranı sadece %12.9'du. Okuryazar çağındaki toplam 14.900.126 kişi üzerinden hesaplandığında Türkiye'deki okuryazarlık seviyesi %24.54'tü.[64] 1935 sayımında bu oranın %18.70 olduğu dikkate alındığında beş yıldaki artış oranı yaklaşık %6'ydı. Sayı olarak ise 2.475.649'dan 3.657.367 yükselerek yaklaşık 1.181.718 kişilik bir atış yaşanmıştı.[65] Bu da yıllık ortalama 236 binden fazla kişinin okuma yazma öğrendiğini ortaya koymaktadır.

Sayım sonuçları, basın tarafından da duyurulmuş; il ve ilçelerin nüfus miktarları verilmişti. Bu bağlamda *Ulus* gazetesine göre Ankara sayımda rekor kırmış ve birincilik elde etmişti.[66] 25 Ekim'den itibaren Türkiye'nin nüfusu sürmanşetlerde yer almıştı. Öyle ki sonucu *Ulus* gazetesi, "Nüfusumuz: 17.869.901" başlığıyla duyurmuştu.[67] *İkdam* gazetesi de "*Türkiye Nüfusu 17.869.901. Beş yılda nüfusumuz 1.711.883 kişi arttı*" şeklinde sonucu bildirmişti.[68] *Yenigün* gazetesi, "*Nüfusumuzun 17 milyon 869 bin 920 kişiyi bulduğu anlaşıldı*" başlığın kullanırken; Hatay'ın geçen seneye göre nüfusunda artış olduğunu belirtmişti.[69] *Vatan* gazetesi ise sonucu "*Beş Senede 1.711.883, On üç Senede 4.221.631 Kişi Arttık. Artış Nisbetinin Senede Binde 18 Olduğu Tesbit Edildi*" şeklinde haberleştirmişti.[70] Hemen belirtmek gerekir ki gazetelerin duyurduğu rakamla, gerçek nüfus arasında 40.000'den fazla olması, illerdeki defterlerin Ankara'ya gelmesi beklenmeden mahallelerden alınan malûmata göre ilan edilmesinden dolayıydı.[71]

Sayım sonuçlarına dair İstatistik Umum Müdürü B. Celal Aybar ise 26 Ekim'de radyoda yaptığı konuşmada, nüfus sayımı sonuçlarını değerlendirirken Türk milletinin artış hızının medeni ülkeleri geride bıraktığını ifade etmişti. Ona göre Türkiye, yılda ortalama 185 bin kişilik bir artışla, doğurganlık kapasitesini koruyan güçlü bir yapıya sahipti. Nüfus artışını iki başlık altında kategorize ederek Aybar; "tabii artışın", doğum ve ölümler arasındaki farkı, "fiilî artışın" da doğum ve ölüm dışındaki hareketlilikleri kapsadığını belirtmişti. Türkiye'de binde 18,5 olarak gerçekleşen bu fiilî artış, nüfusun sadece çoğaldığını değil, aynı zamanda güçlü bir dinamikle geliştiğini gösteriyordu. 1935'te yapılan sayımla kıyaslandığında, bu yeni oran ilk bakışta düşüş gibi görünse de bu doğru değildi. Aybar, 1927-1935 arasındaki artışın, ülkenin tüm bölgelerinde dengeli olmadığını, doğudaki sayımların eksik yapıldığını ve Hatay'ın o dönemde Türkiye'ye katılmamış olduğunu hatırlatmıştı. Dolayısıyla, mevcut artış oranı hem daha sağlıklı hem de sevinçle karşılanmalıydı. Esasen Türkiye'nin fiilî artış oranı; Yunanistan, Bulgaristan, Romanya, Macaristan, Fransa, İngiltere gibi pek çok ülkeninkinden de yüksekti. Türkiye'nin yalnızca doğumlara dayalı artışı bile, doğal nüfus verimliliği açısından büyük bir potansiyeli yansıtıyordu.[72] Bu bakımdan Aybar'ın ülke nüfusunun etkin şekilde arttığına ve bunun gelecek adına umut verici olduğuna temas ettiği görülmektedir.

Sayıma ilişkin *Ulus* gazetesinden Falih Rıfkı Atay'ın değerlendirmesine göre de Türk nüfusundaki artış oranı, Avrupa kıtasındaki birçok ülkeyle kıyaslandığında dikkate değer bir seviyedeydi. Diğer yandan İstanbul, 48.198 kişilik nüfus artışıyla eski cazibesini kazanmaya başladığını ve millî tüketim düzenine hızla uyum sağlayan bir merkez hâline geldiğini kanıtlamıştı. Ankara'daki nüfus artışı 32.324 kişiydi. Fakat bu artış, birçok askerî birliğin şehir dışında görev yaptığı, gençlerin talim ve eğitim için birliklere alındığı ve inşaat sektöründeki yoğunluğun geçici işçi göçünü etkilediği bir döneme denk gelmişti. Kadın nüfusundaki 30 bin kişilik azalma, barınma krizinin hâlâ etkili olduğunu düşündürüyordu. Ona göre, devletin uygun kiralı toplu konut projeleriyle bu krizi hafifletmesi hâlinde, Ankara'nın beş yıl içinde 200 bin nüfusa ulaşması kuvvetle muhtemeldi. Ankara'nın şehir dışında kalan bölgelerinde 36.107 kişilik bir artış görülmüştü. Bu gelişme, yalnızca doğal nüfus artışıyla açıklanamazdı. Atay, özellikle sıtma gibi hastalıkların önlenmesi için alınan kararlı sağlık tedbirlerinin bu artışta belirleyici rol oynadığını dile getirmişti. Öyle ki hükûmetin başkent çevresine verdiği özel önem, doğum oranlarını yükseltmiş; ölüm oranlarındaki azalma ile birlikte genel nüfus dengesi olumlu yönde değişmişti.

[64] 1940 yılına ait ilgili okuryazarlık verileri 1935 ve 1945 yılları verilerinden hareketle İstatistik Müdürlüğü tarafından tahmini olarak belirtilmiştir. Bk. Türkiye İstatistik Kurumu, *İstatistik Göstergeler/Statistical Indicators (1923-2009),* Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Yayınları, 2013, 24.
[65] İlgili rakamlar için bk. Demir, "Atatürk Dönemi Nüfus Politikası", 71.
[66] "Sayım Gününde Ankara", *Ulus*, 21 Ekim 1940, 1; "Nüfusumuz", *Ulus*, 24 Ekim 1940, 1.
[67] "Nüfusumuz: 17.869.901", *Ulus,* 25 Ekim 1940, 1.
[68] "Türki'ye Nüfusu 17.869.901", *İkdam*, 25 Ekim 1940, 1.
[69] "Üçüncü Genel Nüfus Sayımının Neticesi", *Yenigün*, 25 Ekim 1940, 1.
[70] "Nüfusumuz: 17.869.901", *Vatan*, 25 Ekim 1940, 1.
[71] "Sayımın neticesi 25 Ekim Perşembe günü ilân edilecek", *Akşam*, 21 Ekim 1945, 1.
[72] "Umum Müdür sayım neticesini izah ediyor", *Ulus*, 27 Ekim 1940, 1, 4.

Asırlar boyunca salgınlara, cehalete ve sefalet şartlarına rağmen ayakta kalmayı başaran Türk kadını, bu sürecin en güçlü taşıyıcısıydı. Annelik vasfını korumuş, memleketin büyümesine doğrudan katkı sunmuştu. Nüfus artışı, doğru sağlık politikasıyla desteklendiği sürece bir milletin en büyük güvencesi olabilirdi. İşte bu yüzden her sayım, yalnızca bir istatistik değil, millî bir sevinç vesilesiydi.[73]

Ulus gazetesinin yazarlarından Kemal Zeki Gençosman da ilgili yazısında, elde edilen sonucun millî bir gurur vesilesi olduğunu belirtmişti. Ona göre, 17.869.901 kişiye ulaşan Türkiye nüfusu, beş yıl içinde 1.7 milyonluk bir artış göstermişti. Bu artış, birçok ülkenin daha uzun aralıklarla dahi elde edemediği seviyedeydi. Hatay'ın kazanılması ve Erzincan depremi gibi önemli gelişmelerin ardından ulaşılan bu sayı, hem sevinç hem de kayıpların ardından gelen bir dengeyi temsil ediyordu. Binde 18 gibi yüksek doğum oranı, Türk analarının emeğinin yansımasıydı. Fakat bununla yetinilmemeli ve doğum oranları daha da yükseltilmeliydi. Nüfusun artışının yanında bilinçli politikalarla artışın desteklenmesi gerekliydi; çocuk ölümleri ve hastalıklar gibi engelleyici unsurlar ortadan kaldırılmalıydı. Zira nüfus; ekonomik, askerî ve millî güçle doğrudan ilişkiliydi.[74]

Tasvir-i Efkâr'dan Suha Sakıp ise 17.869.901 rakamının Türk milleti açısından büyük bir sevinç kaynağı olduğunu, ancak artışın daha yüksek olabileceğini belirtmişti. Sakıp'a göre nüfus artışındaki sınırlılığındaki en belirleyici etken, iktisadi şartlardı. Modern hayatın artan ihtiyaçları, aileleri daha küçük yapılar kurmaya mecbur bırakıyor; eskiden beş-altı çocukla tabii görülen evler artık bir-iki çocukla yetiniyordu. Kadının iş gücüne katılması da bu tabloyu doğrudan etkileyen bir faktördü. Gençlerin hayata geç atılmaları ve evlilik yaşının yükselmesi de nüfusun artış hızını düşüren diğer unsurlardı. Özellikle evliliği erteleyen veya tamamen bekârlığı tercih edenlerin sayısı azımsanamayacak düzeydeydi.[75] Görüldüğü üzere yazar, nüfus artış hızının istenilen seviyede olmadığına temas ederek bunun özellikle beşeri ve iktisadi sebeplerine değinmişti.

Sonuçta 1940 yılındaki nüfus sayım süreci büyük bir titizlikle yürütülmüş ve gerçekleştirilen sayım sonucunda Türkiye nüfusunun artmakta olduğu ve 18 milyona yaklaştığı tespit edilmişti. Basın ve köşe yazarları da ilgili haber ve yazılarıyla nüfus artışına dair analizlerini paylaşmışlardı.

3. 1945 Nüfus Sayımı

3.1. 1940-1945 Arası Nüfus Politikası ve Gelişmeler

Türkiye'nin üçüncü genel nüfus sayımı, İkinci Dünya Savaşı'nın henüz ilk yılı geride kalırken gerçekleştirilmişti. Dolayısıyla nüfus artış hızının düşmesi, nispeten sayıma az yansımıştı. Ne var ki 1940-1945 yılları arasındaki savaş koşulları, seferberlik uygulamaları ile birlikte ekonomik ve toplumsal sorunları da beraberinde getirmiş; bu durumun etkileri, 1945 yılında yapılan dördüncü nüfus sayımında daha belirgin şekilde hissedilmişti. Bu bakımdan, savaşın bitiminden kısa bir süre sonra yapılan 1945 Genel Nüfus Sayımı, İkinci Dünya Savaşı'nın Türkiye'nin demografik yapısı üzerindeki yansımalarını incelemek açısından dikkate değer bir veri kaynağı mahiyetindeydi.[76]

Esasen zorluklarına rağmen savaş yıllarında da Türkiye'de nüfus artışını teşvik etmeye yönelik çeşitli yasal düzenlemeler yapılmıştı. Örneğin 26 Ocak 1944 tarihli ve 4520 sayılı Kanun ile Belediye Meclisi üyeliğinde evli ve çocuk sahibi bireylere öncelik tanınmıştı. Aynı yıl kabul edilen 4598 Sayılı Kanun kapsamında, devlet memurlarının her bir çocuk için aylık beş lira yardım almaları öngörülmüştü. 11 Haziran 1945 tarihli ve 4753 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu çerçevesinde, çocuk sahibi ailelere toprak edinme ve ödeme kolaylıkları sağlanmıştı. Ayrıca, 4772 sayılı Kanun ile sigortalı kadınlara analık yardımı hakkı getirilmişti.[77] Yine savaş koşullarında Dâhiliye Vekâletinin yayımladığı 26 Ocak 1942 tarihli tamim, gizli nüfusların tescilini hedeflemişti. Öyle ki bu süreçte alınan iaşe tedbirleri çerçevesindeki bu uygulama, hem kimlik belgesi bulunmayan kişileri tespit etmek hem de kayıt dışı nüfusun yeniden tescilini sağlamak amacıyla bir fırsat olarak değerlendirilmişti. Karne dağıtımı vesilesiyle yapılan beyanlar ve evlerde gerçekleştirilen kontroller, kayıtsız bireylerin ortaya çıkarılmasını kolaylaştırmış, böylece mevcut nüfusun tamamının resmi kayıtlara geçirilmesi hedeflenmişti. Ayrıca, bu dönemde nüfus müdürlüklerine başvuruda bulunan yerli ve yabancı vatandaşlara işlem sürecinde

[73] Falih Rıfkı Atay, "Bazı rakamlar üstünde düşünceler", *Ulus*, 27 Ekim 1940, 1.
[74] Kemal Zeki Gencosman, "Günün Gölgesi", *Ulus*, 26 Ekim 1940, 2.
[75] Suha Sakıp, "Görüşler ve Düşünüşler", *Tasvir-i Efkâr*, 26 Ekim 1940, 2.
[76] Baş, *Türkiye'nin Nüfus Politikası*, 95.
[77] Ayhan Vergili, "Türkiye Cumhuriyeti'nin", 320-321.

kolaylık sağlanarak devletin nüfusu daha doğru, eksiksiz ve merkezi olarak kayıt altına alması amaçlanmıştı.[78] Savaşın son döneminde, 30 Nisan 1945 tarihli ve 4727 sayılı Tescil Edilmeyen Birleşmelerle Bunlardan Doğan Çocukların Tesciline ve Gizli Kalmış Nüfus Vakalarının Cezasız Olarak Kaydına Dair Kanun yayımlanmıştı. Kanun, özellikle resmi nikâhla evlenmemiş fakat fiilen evli gibi yaşayan çiftler ile bu birlikteliklerden doğan çocukların hukuki statüsünü belirleyerek hem bireylerin medeni haklarını güvence altına almayı hem de kayıt dışı kalan nüfusun tespiti ve resmî kayıtlara geçirilmesini sağlamayı hedeflemişti. Bu doğrultuda, evlendirme memuru önünde gerçekleştirilmemiş evlilikler ve bu evliliklerden doğan çocuklar için belirli koşullar altında nesep ve kimlik tesciline imkân tanınmış, böylelikle sosyal gerçeklik ile hukuki yapı arasında uyum sağlanmaya çalışılmıştı. Kanun aynı zamanda gizli kalmış ölümler, doğumlar ve yerleşim dışı evliliklerin de beyan edilerek nüfus kütüklerine işlenmesini öngörmüştü. Uygulamada, tescil işlemleri için muhtarlar aracılığıyla düzenlenen ilmühaberler esas alınmış, mülki idare amirlerinin onayıyla kayıt işlemleri hızlandırılmıştı. Ayrıca, işlemlerin her türlü harç ve cezadan muaf tutulması, vatandaşları başvuruya teşvik etmeye yönelik bir tedbir mahiyetindeydi.[79]

Görüldüğü üzere yapılan mevzuat düzenlemeleri, doğrudan veya dolaylı biçimde hem devletin nüfusu üzerinde etkin bir kontrol kurmasına hem de nüfus artışını desteklemeye yönelikti. Tüm bunların yanı sıra, yeni genel nüfus sayımının usul ve esaslarını belirlemek amacıyla 1 Mayıs 1945 tarihli "*Genel Nüfus Sayımı Hakkında Kanun*" kabul edilmişti.[80] Ayrıca zikredilen kanun gereğince İçişleri Bakanlığı İle İstatistik Genel Müdürlüğünce birlikte hazırlanan ilişik "*1945 Genel Nüfus Sayımı Vali, Kaymakam ve Bucak Müdürlerine Mahsus Yönetmelik*" ile "*1945 Genel Nüfus Sayımı Sayım ve Denetleme Memurlarının Ödevleri Hakkında Yönetmelik*" de yayımlanmıştı.[81]

3.2. 1945 Nüfus Sayımı Öncesi Hazırlıklar ve Sayıma Giden Süreç

Yayımlanan kanun ve yönetmeliklerle nüfus sayımı ve nüfusun kayıt altına alınmasına dair faaliyetler icra edilirken sayımın 21 Ekim 1945 tarihinde yapılması kararlaştırılmıştı. Önceki sayımlarda olduğu gibi İstatistik Umûm Müdürlüğü, sürecin planlayıcısı ve yürütücüsüydü. Bu kapsamda sayımda görev alacak memurların tespiti, deneme sayımları, halkın bilgilendirilmesi, sayım zarflarının hazırlanması vd. işlemlere yönelik hazırlıklara başlamıştı.

Nüfus sayımının hazırlıkları devam ederken Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 10 Eylül 1945 tarihinde, müteakip genel nüfus sayımına ilişkin açıklamada bulunmuştu. Sayım sonuçlarının sağlıklı biçimde elde edilmesinin, ancak bu görevin bir millî sorumluluk olarak benimsenmesiyle mümkün olacağını ifade etmişti. İnönü, 1945 nüfus sayımına halkın daha yüksek düzeyde katılım göstereceği kanaatindeydi. Ayrıca, sayımın başarısı için valilere ve kaymakamlara ve yerel idarecilere ciddi sorumluluklar düşüyordu.[82] İnönü, tüm vilayet ve kazalara hitaben de bir tamim yayımlamıştı. Tamimde sayımların, yalnızca istatistikî bir faaliyet olmanın ötesinde, hükümetlerin karar alma süreçlerine sağladığı katkının önemini hatırlatarak idareye politikalar geliştirme noktasında rehberlik ettiğine dikkat çekmişti. Esasen sayımla ilgili sadece devlet erkânı değil, siyasi mekanizma da sürece dâhil olmuştu. Nitekim Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği tarafından 7 Eylül 1945 tarihinde yayımlanan tamimde, 21 Ekim'de yapılacak genel nüfus sayımı öncesinde parti teşkilatları, halkevleri ve meslek odalarına çeşitli görevler verilmişti.[83]

Sürece girildiğinde, her zaman olduğu gibi gazetelerde sayıma ilişkin pek çok haber yaparak halkı bilgilendirmişlerdi. Bu bağlamda *Ulus* gazetesi, 7 Ekim'deki baskısında, şehirdeki nüfus sayımı hazırlığına dikkat çekmiş; bunun için sayım bürosunun kurulduğunu bildirmişti. İlaveten sayım memurlarına yönelik 15 Ekim'de Celal Aybar tarafından konferans verileceğini duyurmuştu.[84] Nitekim sayım memurları, Aybar'ın konuşmasını halkevleri ile sinemalarda toplanarak dinlemişlerdi.[85]

[78] *Resmî Gazete*, 16 Şubat 1942, 5034, 2285-2286.
[79] *Resmî Gazete*, 8 Mayıs 1945, 6000, 8613-8614.
[80] *Resmî Gazete*, 10 Mayıs 1945, 6002, 8621.
[81] *Resmî Gazete*, 5 Temmuz 1945, 6049, 9001-9008.
[82] Mustafa Salep, "Nüfus Artışı, Planlı Kalkınma ve Doğum Kontrolü Üçgeninde Türkiye Nüfusu (1923-2023)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 46, (2023), 379.
[83] Baş, *Türkiye'nin Nüfus Politikası*, 96.
[84] "Şehrimizde nüfus sayımı hazırlığı", *Ulus*, 07 Ekim 1945, 2.
[85] "Nüfus sayımı hakkında son direktifler verildi", *Son Posta*, 16 Ekim 1945, 2.

Bu arada sayımda vatandaşlara sorulacak sorularda yayımlanmış olup ilgili sorular şöyleydi: adı ve soyadı, cinsiyeti, yaşı, medeni durumu, evliyse eşinin sağ olup olmadığı, çocuk sayısı, ana dili, dini, yeni harflerle okuma ve yazma durumu, doğum yeri, görünür sakatlığının olup olmadığı, işgücü durumu, mesleği, çalıştığı yer, işsizse geçimini nasıl sağladığı.[86] Bu sorular, afişler hâlinde şehrin duvarlarına da yapıştırılarak halka duyurulmuştu. Maksat, halkın vereceğe cevaplara önceden hazırlıklı olmasını sağlayarak memurların işlerini kolaylaştırmak ve sayımı hızlıca bitirmekti.[87] Sayım günü sabah 06.30'dan itibaren sokağa çıkma yasağı olacağından işlem bitene kadar ulaşım araçları da çalışmayacaktı. Sayımın biteceği top atılarak ilan edilecekti.[88] Sayıma en geç saat 08.00'de başlanacaktı. Fırınlara sayımdan bir gün evvel yeterli miktarda un verilmiş olup halk ekmeğini buna göre almalıydı. Sayım sırasında hastalık ve doğum vakaları en yakın inzibat noktasına bildirilecek, lüzumuna göre doktor ve ebe gönderilecek, hasta olanlara da nakliye aracı sevk edilecekti.[89]

Söz konusu haberlerin yanı sıra pek çok yazar ve araştırmacı, gazetelerdeki köşe yazılarıyla nüfus sayımının önemi ve vatandaşlara düşen görevlere dair yazılar kaleme almışlardı. Bu çerçevede *Ulus* gazetesinden Esat Tekeli ilgili yazısında; sayımın millî bir hizmet sayılacağını, Millî Şef'in de işaret ettiği gibi, doğru ve eksiksiz bir neticeye ulaşmanın bunun temel hedefi olduğunu belirtmişti. Tekeli'ye göre nüfus, bir memleketin kudret kaynaklarının başında gelmekteydi; doğal ve ekonomik imkânlar ancak onları değerlendirecek insan gücüyle anlam kazanıyordu. Türkiye'nin 23 yıldır barış ve sükûnet içinde yaşadığını hatırlatan Tekeli, dünyanın büyük bir kısmını saran savaş felaketine rağmen Türkiye'nin kalkınmasını sürdürdüğünü, yolların, demir ağların, sanayi tesislerinin kurulduğunu ve toplumsal bağların güçlendiğini belirtmişti. Tüm bu gelişmelere rağmen, nüfus artışının beklenen seviyede olmaması hâlinde alınan tedbirlerin yetersizliğinin ortaya çıkacağına temas ederek böyle bir durumda halkın sağlığını ve refahını geliştirmek için yeni adımlar atılması gerektiğini bildirmişti.[90] Bu bağlamda Tekeli'nin nüfus sayımının kalkınma politikasının başarısını ölçen ve toplumsal bilinç gerektiren millî bir görev olduğunu vurguladığı anlaşılmaktadır.

Ulus gazetesinin başyazarlarından Falih Rıfkı Atay ise geçmişte Anadolu'da Türk esnafının azlığına dikkat çekerek bugün köyden kente kadar ticaretin Türkler tarafından yürütüldüğünü; artan nüfusun, aynı zamanda kendi şekerini, kumaşını, demirini üreten bir ekonomik güç kazandığını ifade etmiş; nüfustaki sayısal artışın ekonomik faaliyetlerle desteklenmesine dikkat çekmişti. Dış Türkler meselesine de değinen Atay, Balkanlar'da kalan üç milyon Türk'ün hatırlanmasını ve bunların vatan topraklarına kazandırılması için planlı iskân politikasının geliştirilmesini önermişti.[91] Bu açıdan Atay'a göre sayım, Türk milletinin geleceğini kurmak için ekonomik, sosyal ve millî bir seferberliğin başlangıcı olmalıydı. Aynı gazeteden Safaeddin Karanakçı da nüfus konusunun yalnızca doğumları artırmakla değil, doğanları korumakla ve sağlıklı şekilde yaşatmakla başarıya ulaşabileceğini vurgulamıştı. Ona göre, doğumun artırılması, ancak evliliğin teşvik edilmesinin yanı sıra ekonomik ve sosyal şartların iyileştirilmesiyle sağlanabilirdi. Bununla birlikte şehirlerde yaygınlaşan çocuk düşürme vakaları artışın önündeki en büyük tehlikelerdendi. Artan boşanma vakaları da doğurganlık oranını düşürmüştü. Tüm bunlar dikkate alınarak devletin yeni bir düzenleme yapması, evliliği ve çocuk sahibi olmayı teşvik edecek kapsamlı tedbirler geliştirmesi zaruriydi. Çalışma Bakanlığı gibi kurumların gençlere doğrudan hitap eden ve evliliği teşvik eden sosyal politikalar üretmesi gerekliydi. Ayrıca kurumlar arası iş birliğiyle Muavenet-i İçtimaiye teşkilatının güçlendirilmesi, nüfus artışı hedefine ulaşmada belirleyici olacaktı.[92] Görüldüğü gibi Karanakçı; doğumları artırmak, doğanlara iyi sağlık hizmeti sunmak, evliliği teşvik etmek başta olmak üzere çeşitli hususlarda önlemler geliştirilmesiyle nüfusun yükseltilebileceğini savunmuştu.

Vakit gazetesinden Niyazi Tamaç da Türkiye'nin yüzölçümü ve yerleşmeye elverişli alanları hakkında bilgi vererek 1935 sayımına göre kilometrekare başına yalnızca 21 kişi düştüğünü, bunun komşu ülkelere kıyasla oldukça düşük olduğu gerçeğinin ortaya çıktığını belirtmişti. Ancak az nüfusun bir bakıma potansiyel bir gelişim alanı sunduğunu ve ileride daha dengeli bir artış hedeflenebileceğini dile getirmişti.[93] Aynı gazeteden Asım Us ise

[86] "1945 Genel Nüfus Sayımı", *Tanin*, 15 Ekim 1945, 3.
[87] "Sayım Hazırlığı", *Akşam*, 17 Ekim 1945, 3.
[88] "Sayım günü şehir nakil vasıtaları", *Akşam*, 18 Ekim 1945, 3; "Sayım günü 6.30'dan itibaren dışarıya çıkılmayacak", *Son Posta*, 18 Ekim 1945, 2.
[89] "Sayım en geç saat sekizde başlanacak", *Akşam*, 19 Ekim 1945, 3; "Sayım günü için vilâyet esaslı tedbirler aldı", *Son Posta*, 19 Ekim 1945, 2.
[90] Esat Tekeli, "Nüfus Sayımı Yaklaşırken", *Ulus*, 6 Ekim 1945, 1, 3.
[91] Falih Rıfkı Atay, "Pazar Konuşması sayım gününde hatıra gelenler", *Ulus*, 21 Ekim 1945, 2.
[92] Safaeddin Karanakçı, "Nüfus Davamız", *Ulus*, 07 Ekim 1945, 2.
[93] Ahmet Niyazi Tamaç, "Nüfus Sayımı", *Vakit*, 21 Ekim 1945, 2.

sayımının Türkiye'de millî bir hareket niteliği taşıdığını belirtmişti. Cumhuriyet'in ilanından itibaren nüfusun %30'un üzerinde artış göstermesi, yazar tarafından devlet yönetiminin başarısı olarak değerlendirilmişti. Ayrıca Cumhuriyet idaresinin Türk gençliğini koruduğunu, özellikle İkinci Dünya Savaşı'nda alınan sıkı tedbirler sayesinde savaşın ülkeye sıçramasının önlendiğini hatırlatmıştı. Balkan ülkelerinin savaş sebebiyle ağır kayıplar verdiği süreçte Türkiye, nüfusunu koruyarak önemli bir başarı elde etmişti.[94] Asım Us'un diğer yazarlara kıyasla, henüz yeni sona eren savaş nedeniyle Türk nüfusunun korunmasına dikkat çektiği belirtilmelidir.

Ulus gazetesinden Dr. Celal Ertuğ ise köşe yazısında, insan kaynağının bir ülkenin en büyük gücü olduğunu vurgulamıştı. Ona göre nüfus sayımı bir memleketin sağlık, kültür ve sosyal yapısını tüm boyutlarıyla ortaya koyacak önemli bir değerlendirme fırsatıydı. Ertuğ, doğum artışının önündeki engelleri sıralarken, annelik duygusunun zayıflamasının toplum için ciddi bir tehdit oluşturduğunu belirtmişti. Bu noktada, doğumların artırılması tek başına yeterli olmayacaktı. Özellikle köylerdeki sağlıksız yaşam şartları geliştirilmeli; halk da bilinçlendirilmeliydi.[95] Bu açıdan Ertuğ, nüfus sayımının yalnızca sayısal veriler üretmekle kalmaması, memleketin genel sağlık ve sosyal yapısını güçlendirmeye yönelik politikaların da temelini oluşturması gerektiğini savunmuştu.

Nihayetinde zikredilen çalışmalar ve yapılan bilgilendirme faaliyetlerinin neticesinde genel nüfus sayımı hazırlıkları tamamlanmıştı.

3.3. 21 Ekim 1945 Tarihli Dördüncü Genel Nüfus Sayımı / Sayım Günü

Tüm Türkiye'deki nüfus sayımı, 21 Ekim Pazar günü sabah saatlerinden itibaren başlamıştı. Basın, seçimi yakından takip ederken sayım günü çıkan gazete manşetleri de bu doğrultudaydı. Nitekim *Akşam* gazetesi, sayımın hızla ve düzenle yapıldığını bildirirken, sayım memurlarının kollarında yeşil üstüne kırmızı, kontrol memurlarının da yine beyaz üstüne yeşil renkte yazılı pazıbentlerinin olduğunu bildirmişti.[96] Bu arada bir önceki sayımdaki gibi ilk duyurulan rakamların farklı olmaması için sayım kayıt defterlerinin toplanıp Ankara'ya gönderilmesi, akabinde burada tasnif edildikten sonra sonuçların ilan edilmesi kararlaştırılmıştı. Bu yüzden sonuçların 25 Ekim'de duyurulması bekleniyordu.[97] *Ulus* gazetesi, sayımın çabuk bitirilmesi ve doğru netice alınması için memurların sorularına doğru ve çabuk cevap verilmesinin gerekliliğini vurgulamıştı.[98] *Tanin* gazetesi, sayımın muntazam bir şekilde icra edilmesinin önemine dikkat çekmiş; nüfusun bir buçuk milyondan fazla artabileceğine dair tahminde bulunmuştu.[99] *Vakit* gazetesi, "*Nüfus sayımı 17.000 memur bugün İstanbul halkını yazıyor*" başlığını tercih etmiş; Sayımın 13-15 arası sona ermesinin beklendiğini belirtmişti.[100] *Son Posta* gazetesi ise sayımdaki sokak yasağına ve diğer kurallara atıf yapmış; doğum, ölüm, yangın gibi ani vakalara karşı tedbirlerin alındığını bildirmişti.[101] Neticede sayım işlemi, vatandaşların gösterdiği kolaylıkla Türkiye'nin dört bir yanında başarıyla tamamlanmıştı. Sayımı müteakip Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün, faaliyet hakkında İçişleri Bakanı ve İstatistik Umum Müdüründen izahat aldığı ve memnuniyetini ifade ettiği öğrenilmişti.[102]

Son Posta ve *Tanin* gazeteleri sayımın başarısına ve halkın gösterdiği hassasiyete dikkat çekerken,[103] *Ulus*, "*Sayımın her tarafta tam bir intizam ve ciddilik içinde yapıldığını*", [104] *Vakit* ise "*Sayım başarı ile yapıldı. Kesin rakamlar bu akşam belli olacak*" ifadeleriyle sayımı duyurmuştu.[105]

Sayımın tamamlanması üzerine köşe yazarları da değerlendirme yazıları kaleme almaya başlamıştı. Bu kapsamda *Akşam*'dan Şevket Rodo'ya göre sayımının ilk önemli faydası, şehirle ilgili yanlış kanaatleri düzeltmek olmuştu. Zira sayımdan önce İstanbul'un nüfusunun milyonun üzerinde olduğu düşünülürken, elde edilen 896 bin sayısı

94 Asım Us, "Genel Nüfus Sayımı", *Vakit*, 21 Ekim 1945, 1, 4.
95 Celal Ertuğ, "Sayım Yaklaşırken Genel Sağlık ve Nüfus", *Ulus*, 20 Ekim 1945, 2.
96 "Bu sabah saat 6,30'da her tarafta sayıma başlandı", *Akşam*, 21 Ekim 1945, 1.
97 "Sayımın neticesi 25 Ekim Perşembe günü ilân edilecek", *Akşam*, 21 Ekim 1945, 1.
98 "Yurtta nüfus sayımı bugün yapılıyor", *Ulus*, 21 Ekim 1945, 1.
99 "Sayım bugün yapılıyor", *Tanin*, 21 Ekim 1945, 1.
100 "Nüfus sayımı 6,30 da başladı", *Vakit*, 21 Ekim 1945, 1.
101 "Bugün bütün yurdda sayım yapılıyor", *Son Posta*, 21 Ekim 1945, 1.
102 "İstanbul'da Sayım", *Akşam*, 22 Ekim 1945, 1-2.
103 "4 üncü genel nüfus sayımı dün yapıldı", *Son Posta*, 22 Ekim 1945, 1; "Genel nüfus sayımı…", *Tanin*, 22 Ekim 1945, 1.
104 "Nüfus Sayımı Neticelendi", *Ulus*, 22 Ekim 1945, 1.
105 "Sayım başarı ile yapıldı", *Vakit*, 22 Ekim 1945, 1.

bu iddiayı çürütmüştü. Yazara göre öğrenilen güncel ve güvenilir veriler sayesinde İstanbul'un gerçek ihtiyaçları artık daha sağlıklı bir şekilde planlanabilir ve halkın refahı artırılabilirdi.[106]

Tanin gazetesinden Murad Sertoğlu ilgili yazısında, nüfus ve konut ilişkisine değinmişti. Öyle ki -geçmişte ekmek kuyruklarının oluşmasına sebep olan- panik havası, bugün de emlak piyasasında yaşanıyordu. Şehirde yeterli konut bulunmasına rağmen, fırsatçı emlak simsarları ve bazı ev sahipleri, kiralık evler üzerinde yapay bir kıtlık havası oluşturuyordu. Bu durum, kiracıları haksız uygulamalara ve yüksek hava paralarına mecbur bırakıyordu. Sertoğlu'na göre -önceden olduğu gibi- yeni kira sözleşmeleri belediye kanalıyla yapılmalıydı. Ayrıca, ev sahiplerini kışkırtarak kira spekülasyonu yapan emlak simsarlığı denetlenmeliydi. Kontrolsüz bir şekilde büyüyen emlak aracılığı sektörü de şehirdeki sosyal düzeni tehdit ediyordu. Yazara göre, sokak haydutlarından farkı olmayan bu fırsatçıların vatandaşı mağdur ettiği bir ortamda, belediye ve valiliğin sorumluluk alarak etkin çözümler üretmesi şarttı.[107]

3.4. 1945 Nüfus Sayımının Sonuçları ve Yansımaları

21 Ekim 1945 tarihli dördüncü genel nüfus sayımı sonucunda Türkiye'nin nüfusu 18 milyon 790 bin 174 olmuştu.[108] 1940 sayımına göre artış 970 bin 079'du. Önceki iki arasındaki artışın 1 milyon 662 bin 077 kişi olduğu dikkate alındığında bu defa artışın düştüğü görülmektedir. Nitekim artışın %11'in altında kalmasıyla en düşük artış hızı 1940-1945 yılları arasında yaşanmıştı.[109] Öyle ki kaba doğum hızı binde 43; kaba ölüm hızı ise binde 33.9'du. Rakamlara göre doğum hızı %2.5 azalırken, ölüm hızı da %2.5 artmıştı. Savaş koşullarındaki toplam 5 puanlık bu olumsuz yansıma toplam nüfusu etkilemişti.[110]

Sayım sonuçlarına göre 4.687.102 kişiyle nüfusun %24.94'ü şehirde yaşıyordu. Beş yılda şehirli nüfusun artış oranı %0.45 olmuştu. Köy nüfusu ise 14.103.072 kişiyle %75.06'ydı. Buna göre Türkiye'nin 4/3'ü kırsalda yaşıyordu.[111] Cinsiyet oranlarında ise erkek nüfus, ilk kez kadın nüfustan fazla çıkmıştı. 9.446.580 kişi olan erkek nüfusun toplam nüfusa oranı %50,3'tü. 9.343.594 kişi olan kadınlar ise nüfusun %49.7'sini oluşturuyordu.[112] Cumhuriyetin ilk yıllarında, 1911-1922 yılları arasındaki uzun savaşlardan dolayı yaklaşık %2 fazla olan kadın nüfus oranı, her sayımda azalmış ve nihayetinde erkek sayısı öne geçmişti.[113]

Nüfusun okuryazarlık miktarı ise yaş aralığına göre (7 yaş üzeri nüfus baz alınarak) 11.368.911 kişi üzerinden hesaplanmıştı. Geri kalan 7.421.26 kişi okuryazar yaş grubu dışındaydı. Bu bağamda okuryazar kişi sayısı 3.234.833, okuryazar olmayan ise 8.134.078'di. Bunun oransal karşılığı ise %28,45'e %71.55'ti. Cinsiyet dağılımına göre ise erkeklerin 2.445.715'i okuryazar iken, 3.080.762'si değildi. Kadınlarda ise okuma yazma bilen 789.118 kişiyken, bilmeyenlerin miktarı 5.053.316'dı. İlgili akamlar analiz edildiğinde, erkeklerin %44.3'ü okuryazardı. Beş yılda bu oran yaklaşık %8 artış göstermişti. Kadınların ise %86.5'i okuma yazma bilmezken, okuryazar oranı sadece 13.5'ti. Beş yılda bu oran sadece %0.6 yükselmişti.[114]

Nüfus sayım sonuçları, basın tarafından da geniş bir şekilde duyurulmuştu. Bu doğrultuda *Ulus* gazetesi, "*Sayım Neticeleri"* başlığıyla birçok il ve ilçelerin sayım sonuçlarını bildiren telgrafların İstatistik Umum Müdürlüğüne geldiğini, buradan alınan neticeye göre Ankara'nın merkez nüfusunun 227.505, İstanbul'un 844.092, İzmir'in 200.088 olduğunu duyurmuştu.[115] *Son Posta* gazetesi önceki sayıma göre binde 18 artan nüfusun şimdi 11.6 arttığını, bu düşüşün savaş yıllarının doğal sonucu olduğunu belirtmişti. Askerliğini yapanların evlenmelerinin gecikmesi ve evliliklerin verimliliğinin azalması da bunda etkendi. Ayrıca önceki 5 yılda 120 bin muhacir gelirken,

[106] Şevket Rodo, "Sözün Gelişi Sayımın ilk faydası", *Akşam*, 25 Ekim 1945, 2.
[107] Murad Sertoğlu, "Şimdilik: Sayımın öğrettiği bir hakikat", *Tanin*, 25 Ekim 1945, 3.
[108] *Nüfus ve Nüfusun Yapısı*, 4.
[109] Gökburun, "Türkiye'nin Demografik", 3.
[110] *Nüfus ve Nüfusun Yapısı*, 7.
[111] *Nüfus ve Nüfusun Yapısı*, 4.
[112] *İstatistik Göstergeler/Statistical Indicators,* 9, 11.
[113] Baş, *Türkiye'nin Nüfus Politikası,* 96-97.
[114] *İstatistik Göstergeler/Statistical Indicators,* 23.
[115] "Sayım Neticeleri", *Ulus*, 25 Ekim 1945, 1.

son 5 yılda gelen muhacir sayısı 19 bine inmişti. Esasen savaş şartlarında pek çok ülkede artış hızı düşmüştü.[116] *Tanin* gazetesi, savaş yıllarının etkisiyle artış hızındaki düşüşe dikkat çekmişti.[117]

Gerçek şu ki Türkiye'nin nüfusu 1940-1945 yılları arasında savaş sebebiyle genç erkeklerin silahaltına alınmasına bağlı olarak doğum oranlarının düşmesi, ayrıca bebek ölümlerinin hala yüksek olması sebebiyle daha kısıtlı bir artış yaşamıştı.[118] Türkiye savaşa katılmasa da alınan askerî tedbirler çerçevesinde yaklaşık 1.300.000 kişi silahaltına alınmıştı. Bu durum, nüfus artışını doğrudan etkileyen bir faktör olmuş; özellikle evlilik çağındaki erkeklerin uzun süre orduda görev yapması, evlenme ve çocuk sahibi olma süreçlerini geciktirmişti. Ayrıca savaşın yol açtığı ekonomik zorluklar ve toplumsal belirsizlik, ailelerin çok çocuk sahibi olma konusunda tereddüt yaşamalarına neden olmuştu.[119]

Bu arada *Cumhuriyet* gazetesinde sayım sonuçlarına dair yayımlanan değerlendirme yazısında, nüfusun beklenenin altında kalması nedeniyle oluşan hayal kırıklığı belirtilmişti. Yazıya göre artış oranının önceki döneme kıyasla düşmesi, nüfus politikasındaki zayıflamaya işaret ediyordu. Bu düşüşün ardında savaş yıllarının getirdiği koşullar, özellikle göçmen akışının durması, genç nüfusun uzun süre silahaltında tutulması, evliliklerin ertelenmesi, geçim sıkıntısı ve beslenme yetersizliği gibi etkenler vardı. Ayrıca Erzincan depreminin ardından yaşanan can kayıpları ile beş yıllık dönemde 50 bine yakın vatandaşın kaybedilmesi bu tabloda etkili olmuştu. Yazıda %26'ya ulaşan çocuk ölümlerine dair verilere de dikkat çekilmişti. Bu oran, Avrupa ülkeleriyle kıyasla oldukça yüksekti. Bazı köylerde her bin çocuktan 100'den fazlası yaşamını yitiriyordu ki bu kırsal kesimde sağlık hizmetlerinin yetersizliğini kanıtlamaktaydı. Bu bağlamda, devletin nüfus politikasında en öncelikli mesele çocuk ölümlerinin azaltılması olmalıydı.[120] Görüldüğü gibi yazıda nüfus artış hızının düşmesinin çeşitli sebepleri üzerinde durularak kısa ve uzun vadeli önlemlerin gerekliliği vurgulanmıştı.

Sonuç itibarıyla 1945 sayımında ortaya çıkan veriler, Türkiye'de nüfus artış hızının yavaşladığını ve bu konuda ciddi tedbirlerin alınması gerektiğini ortaya koymuştu. Bunun da etkisiyle 1945'ten sonraki süreçte daha kapsamlı tedbirlerin geliştirilmesine çalışılacaktı.

Sonuç

Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren nüfusun artırılması, uzun yıllar süren savaşların neden olduğu çok yönlü olumsuz etkilerden kurtulmak için kritik görülmüştür. Aynı zamanda nüfus artışı, Türkiye'nin kalkınma stratejisinin temel taşlarından biri olarak değerlendirilmiş ve bu doğrultuda birçok siyasi, sosyal ve ekonomik politika hayata geçirilmiştir. Cumhuriyet idaresi tarafından, 1927 ve 1935 yıllarında yapılan ilk iki genel nüfus sayımının sunduğu veriler doğrultusunda geliştirilen doğum teşvikleri, sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi, göç ve mübadele gibi uygulamalar sayesinde, özellikle 1935-1940 yılları arasında nüfus artışında kayda değer bir yükseliş sağlandığı takip edilmektedir. Gerçekten de 1940 yılına gelindiğinde nüfus 17.820.095'e ulaşmış, 1927'ye kıyasla yaklaşık 4.2 milyonluk bir artış yaşanmıştır. Bu da dönemin nüfus politikasının belirli ölçüde başarıya ulaştığını göstermektedir. Ancak bu yükseliş ivmesi, 1940-1945 yılları arasındaki savaş dönemiyle birlikte yavaşlamış; alınan askerî ve ekonomik tedbirler, doğrudan veya dolaylı olarak nüfus artış hızını olumsuz etkilemiştir. 1945 yılında yapılan dördüncü genel nüfus sayımına göre Türkiye'nin nüfusu 18.790.174 olmuştu. Beş yılda yaşanan 970.079 kişilik artışla, 1940 dönemine kıyasla artışın yavaşladığı görülmektedir. Bu durum, doğurganlık oranlarındaki azalma, başta bebek ölüm oranlarındaki yükselme, göç hareketlerinin durağanlaşması ve evlilik yaşının ilerlemesi gibi çeşitli nedenlerle açıklanabilir. Nitekim kaba doğum oranı düşerken, kaba ölüm oranı yükselmiştir.

Öte yandan 1940 ve 1945 sayımlarının ortaya koyduğu verilerden biri okuma-yazma oranının hâlâ düşük seviyede olduğudur. Bu oranın son sayımda erkeklerde %45'lere yaklaşsa da kadınlarda henüz %13'lerde kaldığı tespit edilmiştir. Yine sayımlara göre Türkiye'nin nüfusunun 4/3'ünün kırsalda yaşadığı gerçeğidir. Bu da şehirleşmenin daha düşük olduğunu göstermektedir. 1945 sayımıyla birlikte ilk kez erkek nüfusun kadınlardan fazla çıkması, cinsiyet dengesinin yeniden kurulduğuna işaret etmektedir. Bununla birlikte, kırsal kesimlerdeki

[116] "Nüfusumuz 18.871.203 kişidir", *Son Posta*, 28 Ekim 1945, 1-2.
[117] "Genel nüfus sayımı", *Tanin*, 28 Ekim 1945, 1-2.
[118] Kasarcı, "Türkiye'de Nüfus Gelişimi", 248, 254.
[119] Baş, *Türkiye'nin Nüfus Politikası,* 98-99; Salep, "Nüfus Artışı", 379.
[120] "Hem malına hem mıhına", *Cumhuriyet*, 1 Kasım 1945, 2.

çocuk ölümlerinin yüksekliği ve sağlık hizmetlerine erişim sorunları da bu dönemin dikkat çeken problemleri arasında zikredilmelidir.

Tüm bunlardan hareketle 1935-1940 döneminde uygulanan teşvik edici nüfus politikasının -görece barış ortamı ve ekonomik iyileşmelerin de katkısıyla- olumlu sonuçlar doğurduğu görülmektedir. Fakat savaş yıllarında, aynı yönde sürdürülen düzenlemelerin etkisi sınırlı kalmış; doğum oranları azalmış, göçmen sayısı düşmüş ve aileler ekonomik belirsizlik nedeniyle çok çocuklu yapılar kurmaktan çekinmiştir.

Vurgulanması gereken bir husus da şudur ki dönemin basını olan gazeteler, ilgili haberleri ve köşe yazılarıyla sayım süreci ile Türkiye'nin nüfus politikası, nüfusun gelişimi ve artışına dair önemli bir bilgilendirme rolü üstlenmişlerdir. Bu bakımdan haberlerin halkı bilgilendirme amacı taşıdığı; köşe yazılarının ise nüfus meselesi hakkında hem halka hem de idareye yönelik öneri ve tespitler sundukları ifade edilmelidir. Söz konusu yazılarda Türkiye'nin diğer ülkelerle nüfus kıyaslaması yapılırken nüfusun artışına duyulan ihtiyaca yoğun bir şekilde temas edilmiştir. Bu çerçevede Türkiye'nin nüfusunun pek çok ülkeye göre homojen olmakla birlikte nüfus hacminde Avrupa'nın büyük ülkelerinden sonra geldiğini, fakat Baltık ve Balkanlar üzerine göre iyi durumda olduğuna dikkat çekilmiştir. Artış hızının son yıllarda kayda değer gelişim kaydetmekle beraber daha da artmasına olan ihtiyaç, özellikle ülkenin gelişip kalkınması ve millî güç unsuru bağlamında dile getirilmiştir.

Sonuç olarak, Türkiye'de 1940 yılına kadar uygulanan nüfus politikasının önemli ölçüde başarılı olduğu; ancak 1940-1945 döneminde, savaş koşullarının doğrudan ve dolaylı etkileriyle bu başarının sürdürülemediği tespit edilmiştir. 1945 sayımı da zikredilen sosyoekonomik durağanlığı rakamsal verilerle somutlaştırmış ve hükümete yeni politikalar geliştirme gerekliliğini açıkça ortaya koymuştur. Çalışmada yapılan karşılaştırmalı analiz, yalnızca nicel farkları değil, nüfusun özelliklerini de belirlemeye imkân tanımıştır. Netice itibarıyla ilgili nüfus sayımlarının, yalnızca istatistikî değil; aynı zamanda devletin politikalarını değerlendirme ve yönlendirme aracı olarak hayati bir işlev gördüğü anlaşılmıştır.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Resmî Yayınlar

Resmî Gazete, 6 Mayıs 1930, 1489, 8895-8910

Resmî Gazete, 16 Şubat 1942, 5034, 2285-2286.

Resmî Gazete, 8 Mayıs 1945, 6000, 8613-8614.

Resmî Gazete, 10 Mayıs 1945, 6002, 8621.

Resmî Gazete, 5 Temmuz 1945, 6049, 9001-9008.

Telif ve Kaynak Eserler

Kemal Arı, "Cumhuriyet Dönemi Nüfus Politikasını Belirleyen Temel Unsurlar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 8/23, (1992), 418-420.

Aybar, Celal. "1940 Nüfus Sayımı Metot ve Alınan Muvakkat Neticeler", *Türkiye İktisadiyatı.* https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/8709, Erişim 14.04.2025.

Aydın, Harun. "Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Bir Motivasyon Kaynağı Olarak Taltifler", *Belgi*. 27 (2024): 1-18.

Aysal, Necdet. "Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Gündelik Yaşam", Ed. Temuçin Faik Ertan, *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*. Ankara: 9. Baskı, Siyasal Kitabevi, 2020, 193-206.

Barkan, Ömer. "Türkiyede Muhacir İskanı İşleri ve Bir İç Kolonizasyon Planına Olan İhtiyaç", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*. 10/1-4 (1949): 204-223.

Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, *20 İlkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı*. Ankara: İstatistik Umum Müdürlüğü Yayınları, 1944.

Baş, Ramazan. *Türkiye'nin Nüfus Politikası (1923-1980)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2023.

Demir, Enes Mert. "Atatürk Dönemi Nüfus Politikası Çerçevesinde 1927 ve 1935 Nüfus Sayımlarının Karşılaştırmalı Analizi", *Atatürk Dergisi*. 13/2 (2024): 61-75.

Demir, Enes Mert. "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Türkiye'ye Gelen Göçmen ve Mültecilerin Vatandaşlığa Alınması ve İskânları", *Arafta Kalmış Zamansız Göç Hikâyeleri (Akademik Yazılar)*. Ed. Olcay Özkaya, Ankara: Gazi Kitabevi, 2024, 1-68.

Demir, Oral. "Nüfus Politikaları ve Çin, Fransa ve Türkiye Örneklerinin Değerlendirilmesi", *Social Sciences.* 11/1 (2016): 41-61.

Gökburun, İbrahim. "Türkiye'nin Demografik Dönüşüm Sürecinde Nüfus Politikalarının Rolü", *Gelecek Vizyonlar Dergisi*. 4 (2020): 1-15.

Kasarcı, Rüya. "Türkiye'de Nüfus Gelişimi", *Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*. 5 (1993): 248-266.

Nüfus ve Nüfusun Yapısı Özel İhtisas Komisyonu Raporu. Ankara: Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı Yayını, 1994.

Oktay, Elif Yüksel. "Türkiye'de Cumhuriyet'in İlanından Günümüze Uygulanan Nüfus Politikaları", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*. 4/7 (2014): 31-53.

Salep, Mustafa. "Nüfus Artışı, Planlı Kalkınma ve Doğum Kontrolü Üçgeninde Türkiye Nüfusu (1923-2023)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 46, (2023): 371-423.

Semiz, Yaşar. "1923–1950 Döneminde Türkiye'de Nüfusu Arttırma Gayretleri ve Mecburi Evlendirme Kanunu (Bekârlık Vergisi)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi.* 27 (2010): 423-469.

Tekin, Cemile; Altunsoy, Yılmaz. "Cumhuriyet Döneminde Bulgaristan'dan Türkiye'ye Kitlesel Göçler", *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi.* II (2019): 119-147.

Türkiye İstatistik Kurumu, *İstatistik Göstergeler/Statistical Indicators (1923-2009).* Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Yayınları, 2013.

Unat, Kadri. "Atatürk Sonrası Türkiye: İnönü Dönemi'nden 27 Mayıs 1960 Askeri Müdahalesine", Ed. Temuçin Faik Ertan, *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Ankara: 9. Baskı, Siyasal Kitabevi, 2020, 251-277.

Vergili, Ayhan. "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Dönem Nüfus Politikası (1923-1960)", *Sosyoloji Yıllığı*. 22, İstanbul: Doğu Kitabevi, 2013, 311-321.

Yıldırım, Seyfi. "Balkan Savaşları ve Sonrasındaki Göçlerin Türkiye Nüfusuna Etkileri". *CTAD*, 16 (2012): 75-92.

Süreli Yayınlar

Akşam

Cumhuriyet

İkdam

Son Posta

Son Telgraf

Tanin

Tasvir-i Efkâr

Ulus

Vakit

Vatan

Yeni Asır

Yenigün

Yeni Sabah

[*] İlgili haber ve köşe yazılarına ait bilgiler dipnotlarda gösterilmiştir.